

Anul al VI-lea, N-le 7-9.

Iulie-Septembrie 1920.

REVISTA ISTORICĂ

= Dări de seamă, =
documente și notițe.

PUBLICATĂ

DE

BCU Cluj / Central University Library Cluj

N. IORGA

CU CONCURSUL MAI MULTOR SPECIALIȘTI

BUCUREȘTI

TIPOGRAFIA „CULTURA NEAMULUI ROMÂNESC”

1920

SUMARIUL :

N. Iorga : Lucien Repey și cele d'întăiu „Istoriei universale” în românește (comunicație făcută la Academia Română).

I. Andrieșescu : Cîteva considerațiuni și îndemnuri de început cu privire la istoria veche și științele ei ajutătoare (urmare și sfîrșit).

N. Iorga : Un [romantic poet al unității naționale : Romulus Scriban (comunicație la Academia Română).

N. Iorga : Vechimea culturii porumbului la noi (comunicație la Academia Română).

N. Iorga și alții : CRONICĂ.

Manuscrisurile se trimet d-lui N. Iorga, București,
Șoseaua Bonaparte, 8

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Administrația : București, Tipografia „Cultura
Neamului Românesc”, Strada Lipscanii
Noi, 12 (colț cu Domnița Anastasia).

Pentru cărțile despre care se fac recenzii care le
recomandă, se poate reține, după dorință,
anunțul pe copertă.

REVISTA ISTORICĂ

— DĂRI DE SAMĂ, DOCUMENTE ȘI NOTIȚE —

PUBLICATĂ de N. IORGA, CU CONCURSUL MAI MULȚOR SPECIALIȘTI

LUCIEN REPEY

și cele d'întăiu „Istории universale“ în românește

— comunicație făcută la Academia Română —
de N. IORGA

I.

Între dascălii franceși cărora li datorim așa de mult în ce privește dezvoltarea învățămîntului nostru superior, începînd cu acel moment greu cînd Regulamentul Organic era o școală superioară fără să fie profesori, așa încît, imediat, trebui să se facă apel, pe de o parte, la tinerii Ardeleni, iar, pe de alta, la acești simpatici Latini ai Apusului, unii sînt în amintirea tuturor, ca Vaillant, de pildă. Alții, ca Antonin Roques, de care m'am ocupat în altă comunicație la Academie, au păstrat credincioși amintitori într'un cerc mai restrîns. Sînt însă cîțiva cari au fost, pe nedrept, uitați cu totul pînă în ziua de astăzi, sînd altă datorie de recunoștință și alte interese ne îndeamnă a-i rechemă în memoria noastră.

Între aceștia se află și de aceia cari n'au dat țerii numai munca lor de învățatori, ci și cunoștințele și talentul scriitorului. Se întîmplă chiar ca dincolo de marginile literaturii școlare pe care au îmbogățit-o cu lucrări, pe nedrept trecute cu vederea, ei să fi dat poesiei cîntece care merită să oprească atenția.

E casul lui Lucian Repey, pe care hasardul cumpărării broșurii lui de poesii lirice l-a scos înaintea mea și a cărui figură modestă merită să fie înprospătată.

Între broșurile pe care le posedă biblioteca noastră este și discursul rostit în 1836, la examenul general, de către noul

profesor de literatură franceză la Academia Mihăileană (*Académie Michaléenne*) din Iași¹. Acest exemplar poartă chiar însemnarea de mîna autorului: „offert par l'auteur: L. Repey“.

Ce se spune înuntru nu cuprinde fără îndoială idei pedagogice sau culturale prea noi pentru aceia pe cari doria să poată fi așa încît „țara lor să se așeze pe același nivel cu neamurile cele mai civilizate din Europa“. E un sfat cumințe însă acela pe care-l dă el de a nu face numai „instituții pentru oameni“, ci și „oameni pentru instituții“, dacă voiesc Romîni să-și consolideze existența națională.

Cu schimbarea unui vechiu regim pe care profesorul străin îl condamnă în total fără a-l cunoaște în de ajuns s'au înălțurat piedeci care i se păreau a sta în calea progresului moldovenesc. E vremea ca Romîni din acest principat «să aducă în acea mare familie europeană ai cări membri devin, *partea lor de lumină ca să aibă o parte în considerație*»². Căci «istoria nu iartă neamului care n'a făcut eforturi ca să meargă în rînd cu popoarele de o vreme cu el»³.

Profesorul străin scûsă pe Moldoveni că au rămas în urmă prin lipsa în țară de „studii serioase (*fortes*) și clasice“. Chemat ca să ajute la introducerea noii culturi, el înțelege că trebuie, mai mult decît să inculce cunoștinți, să trezească „gustul studiului literelor“, să pregătească primirea în suflete a „cuvîntului de bine și de adevăr“, să trezească, pentru „inobilizarea vieții“, „sentimentul frumosului“. Cu aceasta s'ar crede mulțămît: „Mi-ar fi așa de dulce“, spune el, „să mă gîndesc că amintirea mea ar trebui cîndva să trezească în sufletul elevilor miei un sentiment de grațitudine și de afecție“.

Limba franceză pe care o predă o vede în cea mai strînsă legătură cu însăși „istoria civilizației europene“, fiind a „bunei societăți“, a științei internaționale, a diplomației.

Apoi el se întinde asupra avantajilor studiului, care e de atîtea ori suprema mîngiere a spiritelor superioare, arătînd că prin ele omul definește mai bine, în marginile așa de înguste ale proporțiilor exacte, rolul său în umanitate și valoarea sa în complexul uriaș a naturii.

¹ *Discours prononcé à la séance solennelle de l'examen de l'Académie Michaléenne à Yassy, l'an 1836, par L. Repey, professeur de littérature française, Bucaresti, în tipografia lui I. Eliad, 1836.*

Trecînd la valoarea lui morală, el scrie aceste rînduri, vrednice, fără îndoială, de a fi reproduse : „Studiul să nu fie pentru noi ce este pentru cei mulți: un simplu mijloc sau o situație ; ci studiați pentru a nu rămînea mai prejos de roștu vostru ca oameni; studiați pentru că patria cere de la voi să fiți luminați, magistrați chibzuiți, apărători pricepuți; studiați, pentru că, în calitatea de membri ai mării familii europene, nu puteți rămînea zăbavnici în mersul cel răpede al civilizației¹.”

Și, pentru a dovedi valoarea culturii, Repey întreprinde o scurtă polemică împotriva ideilor lui Jean Jacques Rousseau.

Lăudînd în civilizație influența religiei, roștul științei istorice, importanța pentru suflete a dramei, misiunea sublimă a filosofiei, cuvîntătorul scoate în relief tot ce a putut da, încă dintru început, poezia, întreaga poezie, a cărei înfurire asupra progresului uman e „incalculabilă“.

Căci noul dascăl de francesă din Moldova lui Mihai Sturdza era și un poet.

Volumul său, o elegantă plachetă, intitulată *Pâquerettes, romances et chants élégiaques*, era să apară la București, în 1840.

El cuprinde bucăți lirice. Cea d'întăiu, o romanță, e dedicată după cît se pare, soției lui, Virginia :

Je sens en moi les élans du génie

Quand ton regard me révèle les cieux

O altă poezie amintește suferinți ușoare dintr'o tineretă care nu se pare a fi fost tocmai aproape. Altele povestesc durerea tinerelor romantice, nenorocita stare a grenadirului glorios în torsi ca un cersitor, după douăzeci de ani ai rătăcirii sale, în napoi în patrie, setea de iubire a haiducului — *le bandit*, fără colorare locală în nume —, patima gondolierului frumos pentru „la jeune vierge attentive“, cu sfîrșitul tragic pe care-l cerea mediul venețian.

De toate, cinsprezece pagini, de o valoare foarte slabă.

¹ Que l'étude ne soit pas pour vous ce qu'elle est pour la plupart: un simple moyen ou un état; mais étudiez parce que la patrie réclame de vous des fils éclairés, des magistrats judicieux, des défenseurs habiles; étudiez, parce que, comme membres de la grande famille européenne, vous ne pouvez rester restardataires dans la marche rapide de la civilisation; v. p. 6.

Dar în anul următor el dădea, la același Fr. Walbaum, în limbile franceză și română, *Les rudimens de l'histoire à l'usage de la jeunesse moldo-valaque* sau *Istorie elementară pentru trebuința tinerimei moldo-românești*, cu un subtitlu promițând: „Istoria Imperiului de Răsărit, Imperiului de Apus, Imperiului germanic și a Monarhiei francezești”. Lucrarea, de peste 300 de pagini, era dedicată lui Alexandru-Vodă Ghica și se însemna în dedicație, redactată numai franțuzește, că e „cea d'întăiu carte elementară de acest fel care să fi apărut în limba românească”. Cuvinte frumoase din prefață relevau prețul moral pe care-l are expunerea evenimentelor istorice: „Într'o faptă mare, într'o faptă frumoasă se găsesc mai multe înalte adevăruri decât în cărți. Cartea e lumina ce luminează; fapta e flacăra ce încălzește și curățește”¹.

II.

Până atunci, în adevăr, avuserăm numai aceste cărți de istorie universală în limba noastră :

A abatelui Millot, prefăcută în românește de vestitul doctor Molnar, oculistul din Cluj și harnicul traducător, după o versiune germană din 1793. Lucrarea s'a publicat în Buda, la 1800. Originalul², apărut în nouă volume mărunte, la Paris, în 1772-93, s'a bucurat de o foarte largă răspindire.

A doua Istorie universală e, la 1824, a lui Pavel Chenghelaț, meritosul scriitor sîrb.

E tradusă supt titlul de „Istoria universală sau a toată lumea, după întocmirea d. Pavel Chenghelaț, arhimandritul mănăstirii Sfîntului Gheorghie în Bănat”. Acel care „preface și așează pre limba românească” e preotul de la Buda, Ioan Teodorovici, colaboratorul „Lexiconului”. În prefață el lămurește că n'a avut decît volumul I-ii, de curînd apărut, al originalului, pe care s'a grăbit a-l traduce, „știînd cu cîte sete așteaptă Romînia să poată ceti vre-o istorință”. Se cuprinde numai istoria sacră. În treacăt însemnăm că lista cumpărătorului cuprinde și pe viitorul harnic editor din Buda, „dumn. Zaharie

¹ Forma românească a autorului e adesea incorectă.

² *Éléments d'histoire générale, ancienne et moderne*. Românește: *Istorie universală adecă de obște, care cuprinde în sine întîmplările veacurilor vechi, întocmită prin signior Milot, membrum Academii francezești din Lion, iară acum iniția dată tălmăcită în limba românească* (până la Filip al Macedoniei; restul nu s'a dat).

Carcalec, cetățean și negotitoriu", abonat pentru cinci exemplare¹.

Avem deci o istorie universală în sens *filosofic* și o alta scrisă cu intenții de morală bisericească.

A treia se va deosebi de ele. E și cea d'întăiu apărută la noi aici: „*Prescurtarea istorii universale*“, tradusă din grecește, ca o carte de școală și de cetire tot odată — „spre trebuința școlilor noastre și obștescul folos al neamului românesc“ —, de egumenul de la Sf. Ioan din București, Grigorie. A fost tipărită la București, în stabilimentul lui Clinceanu și Topliceanu, cu cheltuiala cui îndemnase la traducere, Mihai Ghica, viitorul Ban, care era atunci Mare-Vornic și Vistier. Se cunosc preocupările lui arheologice și colecția pe care a lăsat-o; e și ctitorul mănăstirii Cheia, la izvoarele Teleajenului.

În prefață, „tălmăcitorul“ arată foloasele studiilor istorice, care ne fac „să nu rămînem în toată viața prunci fără pricepere, nici să judecăm veacul cel trecut cu cel de acum“, precum nici «să ne minunăm ca niște deșărți pentru fiece întîmplare sau vedere», căci toate trebuie să le vedem «după firea și felul lor». «Aceasta este ca un sicriu întru care să păzesc pentru cei din urmă toate sfaturile și părerile bărbaților celor mari, bunele fapte și răutățile, cinstea și ocara multor neamuri și a unor bărbați și mueri: așezările, descoperirile și iscodirile meșteșugurilor într'insa se păzesc.»

E, de fapt, cartea lui Atanasie Stagiritul, apărută la Viena, și n'am greși spuind că acesta însuși iea elementele și adesea și forma tot de la abatele Milot. Traducerea românească e limpede: «cea d'întliu grijă a mea», declară Grigorie, «au fost ca să scriu deslușit, să mă înțeleagă fiecare.»

Este însă, cum se spune în aceiași Prefață, și o parte originală: aceia care privește pe Daci, Avari, Bulgari și Sirbi (p. 9).

Egumenul nu s'a sfiit a o face, el, care, constatînd lipsa cărților necesare în românește, înfruntă critica prin aceste cuvinte cu sens: «Nici să cuvine, în starea ce să află, să se poprească condeiu oarecui de frică, temîndu-să nu cîndva să căză în osînda altora, căci nimenea nu este rob părerilor altuia. Noi

¹ Numai doi abonați de la noi: eunoscutul Gheorghe Oprianu și un boier din Cerneți.

Indreptătorii limbii nu ne putem face: să lăsăm aceasta pentru cei după noi... Eu m'am aflat gata să mă arăt cu o mică slujbă către neamul meu: de va fi priimit lucrul meu, s'au plinit pofta mea, iar, de nu va fi priimit, iarăși nu mă scribesc, încredințat fiind că cel ce este cu adevărat învățat și iubitor de neam, iertându-mi slăbiciunea, va lauda rîvna mea.»

Volumul întâiu merge până la istoria Romanilor, al doilea cuprinde pe aceasta, cu continuarea Bizanțului și note despre regatul Ierusalimului; evul mediu și epoca modernă la Germani și Francesi se află în volumul III; al patrulea, apărut tot în 1827 ca și precedentul, dă istoria celorlalte țeri.

Original mai e numai ce se dă cu prilejul războaielor dintre Ruși și Turci, cu datele exacte ale luptelor și cuceririlor (pp. 131-2); dar nu se continuă dincolo de 1811, ultimul an din original.

Grigorie, care a trecut pe la școala lui Lazăr, e încredințat că orice Român adevărat e „strănepot al Romanilor“.

Vorbind, la capăt, de Dacia și de «coloniile românești» dintrînsa, el dă o expunere sigură și limpede. Se contestă putința strămutării prin Aurelian: «Au rămas încă în Dachia veche mulți din Romani, pentru că este foarte cu greu și cu totul preste putință ca să se strămute toți lăcuitorii de la un loc, cînd să vor așăza odată și vor debîndi oarecare agoniseală; mai virtos țaranii anevoie să strămută din pămîntul din care s'au născut și s'au crescut. Strănepoți dar acestor Romani sînt Romanii cei ce să află acum în Transilvania și în Moldovlahia. Iar din cei ce au trecut preste Dunăre, unii au rămas cu lăcuința acolo, și s'au amestecat cu Bulgarii, și alții au trecut în Ellada și au lăcuit în Machedonia, în Tesalia și la Ipir, unde poate că au găsit pre alții mulți din neamul lor, carii să așăzase cu lăcuința între Ellini încă din vremea dimocrației și a turburărilor ce era în Roma, cînd multe sălaşuri de Romani au lăsat Italia și au venit în Ellada. Au găsit însă pînă în ziua de astăzi obiceiurile și dieta strămoșilor lor, la îmbrăcăminte, la mîncare și la șădere și limba lor, cu toate că s'au schimonosit pentru amestecarea cea cu Grecii și cu Bolgarii; care este curată arătare a tragerii acestora din neamul cel vechiu al Romanilor.»

Supt numele Avarilor, Bulgarilor și Sîrbilor se continuă, de

fapt, expunerea vieții acestor Ținuturi. Rolul Românilor în mișcarea Asăneștilor e definit după cuviință.

Cu totul altfel decât această liniștită traducere din grecește se prezintă altă operă de istorie universală pentru școli, ceva mai nouă. E lucrată pentru școlile din Iași de Gheorghe Săulescu, profesor la Trei Ierarhi, care învățase la insula Chalke, lângă Constantinopol, și prefăce după originale grecești expunerea sa, apărută în două volume la 1837, cu o dedicație către Mitropolitul Veniamin, editorul, în tipografia chiar a Mitropoliei.

Hroncloghia și istoria universală, «prelucrată pe scurt» de acest «profesor public de istorie și filologie», e o carte bizară și ca plan și mai ales ca limbă, de o sintaxă cu totul specială. Astfel istoria universală e la dînsul «o științenică spușere de lucrările ominești», etc.

Se începe cu «hronomitria», cu «timpomăsurile», — Săulescu era un creator de limbă. Se trece la «hronoľoghie», cu împărțirile cele mari ale istoriei. În expunere se caută din capul locului a se lămuri cultura deosebitelor epoce. Un paragraf special tratează despre «descălicarea noastră, a Romanilor, din Italia în Dacia».

Profesorul moldovean dă însă o relație mult mai naivă decât egumenul din București, Colonistii romani vin în Dacia «cu mușteri, cu copii, famelii de toată starea, precum nobili, măestri, plugar, neguțatori». Așa se face țara «numită apoi Daco-Romania». Originea latină a limbii, cea romană a neamului se afirmă în frase care n'au niciun relief. Nu se uită Iașii — de la Municipium Iassiorum... — și școala de la Trei Ierarhi. Se trece la dominația barbară, și istoria națională se împarte în aceste perioade deosebite prin datele 105, 274, 376, 500, 963 (venirea Rușilor), 1237, 1503, 1710. Un întreg paragraf, consacrat nomenclaturii, vorbește despre Basarabia-Bassaripa, Bucovina «adecă Făgina», Ardealul, «țară silvoasă». Toată arheologia e apoi răscolită pentru lămurirea (!) stemei bourului.

Istoria noastră e atinsă și mai departe 'n desfășurarea subiectului, dar în așa fel încît înainte de cruciată întăiu e vorba de Mitropolitul Veniamin... După năvălirea Ungurilor se dă, la sfîrșitul volumului I-ii, o adevărată disertație, din care aflăm că Panonia vine de la zeul Pan. La ceasornice se arată că Ștefan-cel-Mare avea unul de-ale lui Petru Haller, care a

trecut la episcopul de Roman Gherasim Barbovschi, apoi la Mitropolitul Veniamin și în sfârșit la feldmareșalul Wittgenstein.

Al doilea volum dă, după isprăvirea istoriei civilizației¹, «tradiția pragmatică» începând cu istoria Grecilor.

III.

Cartea lui Repey începe cu Constantin-cel-Mare, continuă cu istoria romană și bizantină, pentru a se întoarce la faptele Imperiului de Apus, urmat prin dezvoltarea Imperiului roman de nație germanică. Istoria Franciei — după aceeași program ca la autorul grec tradus de egumenul Grigorie — vine în al treilea rând. Se urmează cu dinșa până la Restauratie.

Abia se publicase această carte, și în tipografia lui Eliad apar, tot în limbile franceză, română, «Elemente de istorie universală spre întrebuintarea și ajutorul junimii que urmează clasele quelle de jos de umaniore, culeasă și tradusă în românesce, partea antea».

Prefața autorului anonim spune că s'a avut în vedere, nu cuprinsul istoric, ci altceva: presinterea unui text francez, cu traducerea românească în față. «S'a băgat de samă», spune el, «că școlarii ce învață limba franțozească, trecând din clasă în clasă și având cea mai mare parte învățători străini, ce nu sînt deprinși cu limba românească, se încurcă la traducții: unul le traduce o vorbă într'un chip și altul într'altul, înct ei, ieșind din clase, pentru multe vorbe n'au o idee curată, nici un termen fix românesc care să corespundă cu cel franțozesc. Această carte, fiind de povață și învățătorului străin și școlarilor, va putea implini trebuința și unuia și altora.» De aceea se urmează sintaxa franceză. „Elevii vor învăța și a vorbi franțuzește. Traducția slobodă, în care se păzește un stil național și idiotismii limbii în care traduce, este o treabă, sau a școlarilor înaintați, sau a traducătorilor ce vor să dea nației cutare sau cutare scriere.” Traducerea e mai puțin exactă pentru partea întâiu, «profesorul clasului întâiu al limbii franțozesti, fiind Român»; a doua ține samă de profesorii străini și dă traducerea românească în litere latine.

Această parte cuprinde istoria Orientului și a Greciei. A doua

¹ Cu paragrafe despre legatul cărților, „zugrăvia cu pastele“, fercuții, „trompeta anuitoare“, etc.

trebuia să deie istoria Romei și cea modernă: ea n'a mai apărut însă.

Compilația dă la început o scurtă cronologie istorică, redată adesea la simple titluri. Istoria sfântă pornește pe urmă, iar după dînsa cea profană, „marile Împărății“ (sistemul lui Ioan Sleidanus). De la istoria Grecilor începe textul în litere latine, cu altă etimologie decît a lui Eliad: prin ea însăși e foarte interesantă, cu accentele ascuțite în forme ca „deveni“, „umili“, cu *ă* în loc de *â* (*placă*, etc.), cu circumflexul pe o diftongat (*tôrce*), cu ciudățenii ca *lûngó*, cu scrierea fără osebire a cuvîntului cu particulele adause (*râpinduo*), cu dovezi că traducătorul e străin, ca *sêgețele*, cu duplicări fără sens, ca *dette*, *readducee*, pe lângă *ellu*, cu nehotărîrea în întrebuintărea apostrofului, cu *d* pentru *z* (*demideilor*). Cuvinte ca *vasellu* pentru corabie, *rejuni* (întineri) arată caracterul străin al scriitorului. Aceasta ne-ar face a crede că Repey se întorsese cu alt plan didactic pentru a folosi studiului limbii franceze pe care o preda.

IV.

Supt regimul Regulamentului Organic era la Sfîntul Sava din București o catedră de istorie universală. Ea era ocupată de profesorul lui N. Bălcescu, Florian Aaron, care publică la 1847 lecțiile sale supt titlul: *Elemente de istoria lumii pentru trebuința tinerimei începătoare din așezămintele de învățatură și creștere publice și private*.

În prefață se arată că lucrarea, «unică pînă acum în felul său» — autorul trece astfel asupra precedesorilor săi —, e menită începătorilor, dar și celor cari mai târziu vor face studii mai adînci: «spre a o pregăti (tinerimea începătoare) printr'însa pentru un studiu istoric mai întins». Se vor da astfel numai faptele principale, insistîndu-se mai mult asupra epocii mai nouă, antichitatea fiind «foarte depărtată de noi». Datele sînt, intenționat, puține.

O introducere cuprinde, la început, această definiție a istoriei universale: «Istoria Lumii este o povestire vrednică de crezut de evenimentele sau întîmplările și faptele cele mai mari și mai însemnate, cari au făcut schimbări asupra omnirii și asupra pămîntului». După o răpede ochire asupra științelor ajutătoare și a metodei de urmat în studiul istoriei, se trece la împărțirea obiectului, în care istoria antică e oprită la

anul căderii Imperiului roman de Apus, 476; șase perioade sînt deosebite în fiecare din aceste mari împărțiri. Urmează considerații asupra folosului istoriei.

În istoria veche cel mai mare loc se face, cu pietate, strămoșilor romani. Cucerirea Daciei ocupă însă un singur rînd.

În cea mai nouă, ceva mai mult de o pagină înseamnă întemeierea Domniei Terții-Românești, și aici se adaugă note despre trecut. Se afirmă că și după *desoficialisarea* Daciei de Aurelian, locuitorii „rămaseră element roman cu numele, cu limba, cu obiceiurile și tradițiile romane“. Aiurea, mai pe larg, se vorbește de Statul Asăneștilor, din care s'ar fi desfăcut cele «două principate» pe ambele laturi ale Oltului. Dogma veche a descălecării lui Radu Negru e păstrată. Extrem de curios este că, aici și mai departe, Moldova e complect ignorată: nu se vorbește măcar de Ștefan-cel-Mare. Se insistă asupra drepturilor ce ni revin din presupusele «capitulații»: «semeția» Turcilor e extrem de aspru tratată (p. 130). Gîndul lui Mihai Viteazul «de a formă un Stat românesc mare și puternic» e pus în lumină. Fațariștii sînt încondeiați aspru, și se recunoaște meritul Rusiei supt «marinima împărăteasă» Ecaterina a II-a. Cu cea mai mare discreție se trece asupra evenimentelor din secolul al XIX-lea.

Cartea se deosebește printr'o nepărtenire cuminte în ce privește rolul jucat în deosebitele timpuri de principalele țeri. E evident o prelucrare proprie a materiei.

Până atunci încă o istorie universală, nu pentru școli, ci pentru marea public laic, lipsia.

Acel care a încercat s'o deie, zece ani mai târziu, a fost Grigore Gănescu, autorul de broșuri politice franceze, stabilit apoi la Paris ca opozant statornic al regimului Imperiului al doilea, interesantă personalitate nestîmpărată pe care o deslușiam într'un memoriu către Academie, a cărui publicare a întîrziat până azi.

Am înaintea mea coala întăiu, de format mare, din *Istoria generală a lumii de la cei d'întîiu timpî pînă în zilele noastre, de Borbu D. Ganesku, Grigorie D. Ganesku și Vasilie Petroni*, apărută la București, din tipografia Mitropoliei, la 1852.

Se începe printr'o prefață romantică, în stil cam bombastic,

arătînd, ca oricare altul, foloasele istoriei. Apoi, în ce privește pregătirea lor, cei trei tineri se rostesc astfel: „După un studiu de mai mulți ani asupra istoriei lumii scrise în limbile moderne, precum și după cunoștințele luate într'aceasta de la respectabilul nostru profesor Florian Aaron, ne propuserăm de a da la lumină fructele ostenețelor noastre pe cit puterile intelectuale și starea actuală ni permit». Neavînd o reputație de apărat, li-a fost mai lesne să se apuce de lucru. Ei se mîndresc că au făcut un loc modest, în expunerea lor, și istoriei naționale, stabilind și «relațiunile ce au existat în deosebiți timpi între Romîni și alte popoare». Ca stil, se vor evita cuvintele «barbare», ca și noul «radicalism».

Urmează definiția, verboasă, a istoriei generale. Ea nu e istorie universală, ci «nu culege din Istoria Universală decît evenimentele lumii, adecă acelea care au însemnat neîncetat asupra stării pămîntului și a neamului omenesc». Se vor cuprinde și «modificațiunile care se operează tacit și ale căror urmări sînt mai întinse și influențează mai mult decît ale celor mai grozave tempeste». Se trece la izvoare; se dau explicații despre «filosofia istorică», despre geografie și statistică, despre alte științe auxiliare, despre ere. Al doilea capitol se ocupă în special de «Folosul istoriei generale», întărind simțul de patriotism și acela de libertate. Al treilea capitol se ocupă de metoda specială a studiului și dă sistemul, împărțirea: în istorie veche, *meziană* și modernă. Cea d'întăiu se subdivide după Cir, August, Teodosiu; a doua după Carol-cel-Mare, cruciate, Columb; a treia după pacea din Vestfalia și Revoluția francesă. Ca metodă propriu-zisă, se va întrebuița mai mult cea etnografică.

(Și cu aceasta se trece la discuțiile asupra Facerii Lumii, pomenind pe Bayle și pe Clarke, întrebuițați ori ba direct. Cu naive considerații asupra nașterii Evei din coasta lui Adam și asupra «căderii omului», etc. se încheie cele două broșuri care-au apărut.

Cu *Elementele de istorie generale* din 1856 traduse, în trei volume, după Duruy, de Al. I. Crețescu, «professoriu de istorie la colegiul și la școala militară din Bucuresci», ne întorcem pe dramul, singur bătut apoi decenii întregi, al manualului sco-lastic.

Cu totul uitată e *Prescurtarea din istoria generale cuprinzând cele mai remarcabile evenimente ale timpurilor antice, mediane și moderne*, tradusă „liber“ după Brédoow de Mihail Muzescu sau — întrebuițează însuși ambele forme — Muzescu, apărută la București în 1860. E vorba de un clasic manual pentru școlile inferioare ajuns la a douăzeci și șasea ediție. Traducătorul își închipuie că „un uvrăgiu folositor de felul acestuia sau echivalent lui nu se află până astăzi în limba română“. El are în vedere și „sexul frumos care din diferite cauze n'a putut și nu poate trece cursul claselor gimnasiale superioare spre a avea o cunoștință oarecare de istoria generală, ei a ieșit sau iese din școalele primare fără a poseda cea mai mică noțiune despre această importantă știință“.

În aceeași epocă, Petru Cernătescu traduce manualul francez al lui Duruy pentru studenții noii Universități din București. Profesorul moldovean Vasile Mandinescu, pare a fi dat, mai târziu, numai forma românească unei remarcabile lucrări școlare rusești.

Citeva considerațiuni și îndemnuri de început cu privire la istoria veche și științele ei ajutătoare

(urmăre.)

Cu mult mai important pentru noi decât pragmatismul, ca fasă de trecere (cu elemente de permanență) a evoluției studiilor istorice în genere — pentru Bernheim, istoria pragmatică reprezintă termenul mediu între vechea istorie povestitoare și actuala istorie evolutivă (genetică¹), — este, precum spuneam, raportul dintre istoria veche și științele ajutătoare, privite în cadrul studiilor de antichitate în genere, cu specială aplicare însă la Sud-Estul european și Dacia veche. Dacă, precum am arătat, scopul recunoscut al istoriei, ca obiect de învățămînt, este de a ne face să pătrundem în evoluția lumii ce ne înconjoară, firește, ca produs al vieții spirituale umane, nu se poate ca știința istorică să aibă un alt îndreptariu în ce privește cuprinsul ei : ea va începe, sau,

¹ *Lehrbuch der historischen Methode*, a 3-a și a 4-a ediție 1908 și resumatul acesteia, foarte util, în deosebi pentru începătorii în studiile istorice : *Einleitung in die Geschichtswissenschaft*, colecția Götschen, Leipzig, 1907.

dacă nu, va reveni totdeauna, după oricâte abateri, care însă numai atunci sînt profitabile, cînd nu se pierde din vedere punctul de plecare inițial, la propriul cîmp de cercetare, cel mai aproape și cel mai firesc. De altfel așa a decurs oriunde dezvoltarea acestor studii, la noi ca și aiurea. Preocupări statornice într'o direcție cu totul străină de obiectivele succesive ce și le pune în fiecare vreme o disciplină așa de strîns legată înaintea de orice cu o anume țară și nație, precum este istoria, sînt peste tot apariții excepționale, care însă, de obicei, nici un se produc într'o anume fasă de început a evoluției suferite în care se găsește în acel moment țara și nația aceea.

Și într'o asemenea fasă ne aflăm noi astăzi, în ce privește studiile de antichitate. Este de aceea una dintre cele d'întîiu datorii ale noastre ca, după ce am rememorat pe scurt ceia ce s'a produs pe acest tărîm de către înaintași, să luăm în discuție fasa actuală în care ne aflăm, obiectivele ce ni stau înaintea, față de progresele realizate jur-împrejurul nostru, pentru a ajunge astfel la chipul în care și tinerimea noastră academică, — de la Iași și de aiurea — ce se consacră literelor și învățămîntului¹, ar fi să se pregătească mai efectiv, pentru a da viitoare elemente de lucru științific în acest vast și frumos cîmp de activitate care o așteaptă. Zic: și frumos, nu numai în înțelesul frumuseții veșnice a preocupărilor care ridică de-asupra materialității comune oamenilor și animalelor, ci în înțelesul unei frumuseți speciale, pe care încă îmi voi face plăcerea a v'o presinta. A vi le spune toate acestea în cea d'întîiu întîlnire a noastră, am crezut, domnilor studenți, că este de a mea datorie și în calitate de membru al Muzeului de Antichități din București. Atrăgîndu-vă atenția asupra unor lucruri care până acum nu v'au oprit și convingîndu-vă, măcar în parte, ceia ce în viitor e să se prefacă în faptă, voi îndeplini ceva mai durabil decît vremea ce vom lucra împreună.

Precum pragmatismul se leagă de scopul istoriei ca știință și obiect de învățămînt, tot așa istoria, în cazul nostru istoria veche, în legăturile ei cu științele ajutoare, privește *cuprinsul*

¹ În peregrinarea permanentă între cele patru Universități, peregrinare pe care o impune imperios puținătatea și răsfrirarea inegală a forțelor didactice și științifice existente.

și metoda ei de tratare. Ni aducem aminte că definiția istoriei ce am luat ca termin ultim de conducere în discuția capitolului precedent, zicea: «istoria este expunerea sistematică a faptelor de orice natură, prin care s'a manifestat, indiferent de loc și timp, activitatea omenească, fapte dobândite metodic, etc.». Este întrebarea: ce semnificare are pentru istoria veche acest întreit caracter al istoriei în genere, care trebuie să cuprindă: fapte de orice natură, indiferent de loc și timp, fapte dobândite metodic?

Vorbind despre Tucidide ca începător al istoriografiei științifice, Eduard Meyer, în una din lucrările mai sus citate, zice¹: «În contrast cu creațiile libere ale fantasiei poetice, datorită expunerii științifice este aceea de a povesti întâmplări care au fost în realitate. Îndată însă ce istoricul încearcă să constate ce a fost în realitate, atunci încep greutățile. Mai întâiu, ca la o cercetare judecătorească, contrazicerile martorilor. Tucidide zicea: «Întâmplările ce au fost, eu nu m'am simțit îndreptățit să le scriu numai după ce am întrebat pe cel d'întîiu ce le știa mai bine, sau așa cum am socotit eu că vor fi decurs, și chiar la acelea la care și eu însumi am fost de față, numai după ce am cercetat până în amănunte, cu câtă grijă am putut, ceia ce mi-au spus și alții; a fost însă anevoie să găsesc adevărul, fiindcă în fiecare dată cei ce fuseseră de față la întâmplări, nu povestiau același lucru despre ele, ci în chip deosebit, după partea cui țineau și după aducere aminte.» Și continuă Ed. Meyer: «așa dar, apel la hotărîrea istoricului care expune; de judecata lui atîrnă dacă primește o știre sau o răspinge. Raționalismul a procedat aici în mod subiectiv, lucru arbitrar, ce a trebuit să ducă la urma urmei la scepticism, la tesa că o cunoaștere sigură e în genere imposibilă; aceiași tesa despre subiectivismul oricării judecăți față de întrebările cunoașterii lumii, ce o regăsim în învierea sofistă. Cea mai mare dintre faptele veșnice ale culturii antice este aceea de a fi trecut peste această negare a scepticismului, întemeind această atitudine în chip științific. Nu în zădar Tucidide este contemporan cu Socrate; ca și în filosofia acestuia, așa se ține la Tucidide cercetarea istorică

¹ *Thukydides und die Entstehung der wissenschaftl. Geschichtsschreibung*, pp. 13-14.

strîns de realitatea faptelor. Că întîmplările istorice au avut loc în realitate, rezultă din efectele lor istorice, de care ni putem da sama nemijlocit în prezent. Cu aceasta s'a dovedit și aici posibilitatea unei cunoașteri a adevărului. Mijlocul de a ajunge la el e, ca și în filosofie, desăvîrșirea metodelor critice, cercetarea sistematică a fiecărei probleme în parte pînă în ultimele ei rădăcini, în contrast cu arbitrariul raționalismului și scepticismului. Așa a pășit, în locul părerii, a socotinței — știința.»

Cu mult înainte de aceste aprecieri asupra însemnatului moment care este începutul istoriei științifice, aprecieri care mi se par judicioase și, cu deosebire folosite, mai ales acelor care sînt la începutul cunoștințelor lor în acest domeniu, pentru care le-am și redat în întregime, d. Iorga, comentînd într'o lecție a sa de deschidere «*Cum se scrie istoria*»¹, comparația unui istoric german, Schlözer din Göttingen, după care «faptele istorice se întîmplă și se pierd iarăși», zicea acesta, «ca brazdele pe care o corabie le taie în Mare», răspunde: «Nu cu totul. Nici evenimentele naturale obișnuite nu dispar în adevăr fără urmă: efectul lor se simte în viața ulterioară a lumii. Faptele istorice lasă, însă, în parte, o urmă sau urme, care se pot observa și direct, Omenirea care a trăit a lăsat *monumente* de tot felul: clădiri, statui, tablouri, monede, vase, ustensile, morminte, în sfîrșit, *urme scrise*.»

Aceasta este, onorat auditoriu, rațiunea de a fi a științelor ajutoare. Odată ce însă, departe de orică neîncredere și îndoială raționalistă sau sceptică, reconstituirea trecutului este posibilă, faptele istorice s'au petrecut, trebuie să se fi petrecut; doar atîtea lucruri vorbesc despre ele pînă în viața prezentă: instituții și așezăminte, credinți și legi, texte și inscripții de tot felul, personale, religioase și politice, în sfîrșit fel de fel de rămășiți monumentale și plastice, obișnuite, private sau publice, pînă la urmele cele mai vechi ale vieții protoistorice și preistorice, de cînd organizații omenești mai mici sau mai mari, grupe, popoare și nații, viețuind pe anume locuri, au trăit, au crezut în ceva și au murit, lăsînd dovezi autentice despre toate acestea, — fiecare categorie de aceste urme ale trecutului studiate de sine, dar și laolaltă, în legătură cu lumea și timpul

¹ 1898, retipărită în *Generalități*, pp. 75—76.

căror aparțin, au a adăuga o trăsătură sau alta în complexul tablou, complex ca și viața, care reprezintă trecutul.

Bine 'nțeles acum că, și în această privință, programul a pășit încet, cu anevoie, treptat, fiind și astăzi în plin curs. Pe de altă parte însă, oricine trebuie să recunoască chiar dela început că numai științelor ajutătoare se datorește în cea mai largă măsură dacă și în cunoașterea vieții antice s'a ajuns la o concepție din ce în ce mai desăvârșită a cuprinsului și metodei ei: până la Vico, Voltaire și Buckle, cari aduc o înțelegere din ce în ce mai complectă a vieții popoarelor și menirii istoriei lor, până la Niebuhr, Mommsen, Ranke, Ed. Meyer și a., cari au pus în aplicare această concepție în opere istorice la înălțimea ei.

Să vedem dar, ceva mai de aproape, cum a crescut și s'a extins tot mai mult interesul pentru diferitele manifestări ale vieții antice, până a ajunge la chipul cum e înțeleasă astăzi. E, cred, cea mai bună lamurire introductivă la chestiunea de cuprins și metodă cu care se înfățișează istoria veche în cadrul istoriei universale, miezul temei de față.

Anticii, precum văzurăm, scriau istorie, fie cu scopul de a plăcea, fie pentru a învăța. Ei n'au trecut, pe de altă parte, decît excepțional limitele istoriei politice, ca izvoare servindu-se exclusiv de tradiția orală și scrisă. Numai Herodot la începutul și Pausanias la sfârșitul istoriei grecești dacă arată interes pentru viața intelectuală și artistică, credinți și moravuri, de și de sigur nu vom trece cu vederea nici pe Tucidid, mai ales, care, căutînd să capete o icoană adevărată a timpurilor mai vechi, se ocupă de port și înarmare, de moravuri, de relații și navigație, de dezvoltarea economică, de rezultatele descoperirilor din vechi morminte, etc., dînd astfel un cuprinzător tablou de istorie culturală grecescă¹. Tot așa, în genere, pentru istoricul antic, cîmpul vieții istorice era relativ destul de restrîns; tot ce nu era grec, respectiv roman, era barbar, despre care se putea crede orice, — excepție, întru cîtva, Herodot, care, însă, firește, nu se întemeiază pentru aceasta pe o anumite concepție definitivă istorică. Pe de altă parte, critica și metoda se mărgineau în mai toată această vreme cel mult la discuția veracității izvoarelor. Interesant pentru a vedea ce material întrebunțau istoricii an-

¹ Ed. Meyer, *o. c.*, p. 14.

tici, este paragraful 47 din opusculul lui Lucian (veacul al II-lea d. Hr.) *πῶς δεῖ ἱστορίας συγγράφειν* — «cum trebuie să se scrie istoria» și în care se vorbește numai de întrebarea martorilor și de observația personală¹. Ar fi fost poate firesc ca de la o vreme și viața artistică a trecutului să-și afle un loc oarecare mai însemnat în opera istorică: doar încă critici de artă ai epocii eleniste polemizau cui se cuvine prioritate, lui Fidias sau lui Lisip, clasicilor sau naturaliştilor, ceea ce presupune o preocupare destul de activă cu trecutul artei, atunci ca și mai târziu, în timpul lui Pompeiu, al lui Cesar sau a lui Neron, plin de copii ale operelor plastice mai vechi, sau de originale, prețuite până a fi dislocate și strămutate fără niciun scrupul. Mai departe însă decât în opera de critică artistică (Pasiteles), de erudiție enciclopedică (Varro și Pliniu), sau de cataloage, — n'a dus această preocupare. Abia Pausanias, prin călătoriile și studiile sale de arheologie, geografie, mitologie și istorie laolaltă, deschide un orizont mai vast studiilor de antichitate, pentru ca însă, din nenorocire, pe urmele operei sale «*Ἱστορίη*» să se meargă abia în vremea nouă.

În evul mediu, istoria antichității se reduce la o sumă de notițe amestecate cu povești și legende. Nouă viață îi dă abia în veacul al XIV-lea creatorul humanismului, Petrarca. De și, cum văzurăm, pe el nu-l atrăgeau Statul sau societatea, ci oamenii, personalitățile, anticipând, am zice, cu veacuri înaintea, în felul lui Plutarh, pe Carlyle, — acum însă începe a mișca și critica. În «*Historia Iulii Caesaris*», pentru întâia oară tradiția este supusă unei de aproape cercetări. Boccaccio, continuatorul său, pe lângă opera citată despre femeile celebre ale trecutului, în «*De genealogia deorum*», dă cea d'întîiu încercare de tratare unitară a mitologiei. De fapt, humaniștii se ocupau mai mult cu studiul literaturilor și limbilor vechi, mai ales poezia și elocvența latină. De o mai de aproape înțelegere a organizării moravurilor, a întregii vieți reale a celor vechi nu se ocupă încă nimeni. De altfel același lucru se petrecea în tot cuprinsul istoriei universale². De și cercetări, mai ales în Roma, nu au lipsit să se facă încă din al VI-lea și VII-lea veac, abia Cola di Rienzo (Nicolaus

¹ Ed. Didot-Dindorf, p. 273. Ap. Iorga, *Generalități*, p. 29.

² Wachsmuth, *o. c.*, p. 4; Iorga, *Generalități*, p. 30.

Laurentius), vestitul tribun, dă o «*Descriptio urbis Romae eiusque excellentiae*»¹. Merite cu mult mai mari își cîștigă însă la începutul veacului următor, Ciriaco de' Pizzicolti din Ancona, negustor și iubitor de antichități, un fel de Schliemann al veacului al XV-lea. Călător în Italia, Sicilia, Dalmația, Orientul grecesc, Egipt, el adună monumente și inscripții, originale sau în desemnuri și transcrieri, fiind prin aceasta precursorul arheologiei moderne, care, să nu uităm acest lucru, de la călătorii a început ca să ajungă la opera de descoperiri și reconstituiri a timpurilor noastre. De cîtă însemnătate sînt de pildă desemnurile lui Ciriaco de' Pizzicolti din Ancona ni putem face o idee din faptul că, în ce privește sculpturile Partenonului, desemnuri mai bune posedăm abia din veacul al XVII-lea, înainte de cunoscuta catastrofă, ale unui desemnator din suita ambasadorului frances Nojntel. În Flavio Biondo veacul al XV-lea dădea încă pe întemeietorul topografiei științifice a Romei, cu «*Roma instaurata*», unde ruinele sînt explicate cu autorii în mîină, așa precum în «*Italia illustrata*» tot el dădea un tablou geografico-anticvaric al întregii peninsule, astăzi încă de folosit pentru cercetări mai departe; de asemeni a sa «*Roma triumphans*» este o expunere unitară a vieții vechilor Romani în toate manifestările ei. Cu Lorenzo della Valle (Laurentius Valla) progresa, pe de altă parte, și critica istorică. În «*De falso credita et emendata Constantini donatione declamatio*», 1440, Laurentius Valla dovedea ca falsă așa-zisa donațiune a lui Constantin-cel-Mare către Papa Silvestru, pîrghia de susținere a pretențiunilor papale față de re-

¹ Apud Wachsmuth, *o. c.*, la care să se caute amănunte cu privire la cele mai multe din datele de mai jos. De și veche (1835), opera lui Wachsmuth n'a fost înlocuită încă de una nouă, mai completă. Ceia ce dă în diferitele ei capitole opera lui Alfred Gercke și E. Norden, *Einleitung in die Altertumswissenschaft*, Leipzig, 1910 și urm., 3 vol., ca notițe istorice, poate servi cu folos numai după ce acel ce se inițiază în aceste studii a completat capitolul introductiv din Wachsmuth cu ceea ce spun asupra aceleiași lucru Salomon Reinach, în *Manuel de Philologie classique*, 2 vol., 1884 și 1907, și Alfred Gudeman, *Grundriss der Geschichte der klassischen Philologie*, Leipzig-Berlin, 1907. Apoi se va citi, în ce privește Renașterea, Voigt, *Wiederbelebung d. klassischen Altertums*, 1859, ed. II, 1893, de Max Lehnert, și diferitele biografii sau monografiile asupra unora dintre cele mai însemnate personalități conducătoare în studiile de antichitate. Despre latură arheologică a acestora, care lipsește la Wachsmuth, va fi vorba mai la vale.

galitatea francă a veacului al VIII-lea. Tot el dovedea, cel d'întîiu, că Tarquiniu Superbul nu e fiul, ci nepotul lui Tarquiniu cel Bătrîn, etc.

Veacul al XVI-lea, epoca humanismului ajuns la maximum de putere, influență și răspîndire, deschidea și o intensă mișcare anticvarică, cu Rosfeld (*Antiquitatum Romanarum corpus absolutissimum*) și Carlo Sigonio (*De antiquo iure populis romani, Italiae, provinciarum; De Atheniensium republica; De rebus Atheniensium et Lacedemonum; Commentarii in fastos et triumphos Romanorum*, 1555). Fulvius și Marliani pun bazele cercetărilor topografice asupra Romei. Anticvarii cei mai de samă sînt acum francesi, influențînd considerabil în direcția cercetării vieții reale a celor vechi. Guillaume Budé (Budaeus), secretărul intim și bibliotecarul lui Ludovic al XII-lea, este autorul unui comentariu asupra Pandectelor, al unei monografii asupra monedelor romane. (*De asse et partibus eius*, 1514), ca și al celei d'întîiu opere lexicale mai mari asupra limbii grecești (*Commentarii linguae graecae*, 1529)¹. Cel mai mare din toată această vreme este însă de sigur Francesul reformat Joseph Scaliger, profesor la Leyda, principele filologilor francesi, cum îl numește Reinach, întemeietorul pe baze temeinice al cronologiei sistematice care-l duce la istoria cronografică (*De emendatione temporum*, 1583, și complectarea acesteia, *Thesaurus temporum, complectens Eusebii Pamphili Chronicon*, 1606), numismat (*De re nummaria*, 1616) ca și epigrafist. De pe urma călătoriei acestuia în anul 1565 și următorii la Roma, Neapole și în Italia de Nord, strînse el sîmburele bogatei colecții de inscripții, date mai apoi spre publicare bibliotecarului Ianus Gruter din Heidelberg (*Thesaurus inscriptionum antiquarum totius orbis romani*, 1602), cea d'întîiu mare colecție de inscripții. Încă de acum geniul său mare (*aquila in nubibus* îl numiau în Franța și Germania acei ce urmăreau activitatea-i prodigioasă) vedea clar legătura între epigrafie și totalitatea studiilor despre antichitate, îndemnînd pe Gruter să o facă, ceia

¹ Cel mai mare lexicon al aceleiași limbi este însă *Thesaurus graecae linguae* al lui Henric II Étienne (Stephanus), apărut tot în acest veac (1572) și reinnoit până în vremea noastră. Pandantul latin, de egală însemnătate aproape, aparține unui Stephanus-Robertus Étienne și aceluiași veac: *Thesaurus linguae latinae* (1531—36), cel mai complect lexicon al limbii latine până la Forcellini (1771). Cf. Gudeman, *o. c.*, pp. 164—5.

ce însă acesta nu făcu și nu se făcu de nimeni încă două veacuri: în orice cas, direcțiunea italiană a studiilor clasice, care amenința să degereze într'o simplă *imitatio veterum*, și aceasta numai a Latinilor, cu neglijarea literaturii și istoriei grecești, încetează cu Scaliger. În locul estetismului el introduce critica, în locul preocupărilor parțiale la care conducea acest estetism, el se apropie, mai mult decât oricare înaintea lui, de idealul unei concepții universale a vieții antice. Aceasta duce la Fr. Aug. Wolf¹.

Deocamdată, Olanda acestei vremi dăduse încă pe Iustus Lipsius, înaintașul lui Scaliger la Leyda, cel mai mare filolog al Țerilor-de-jos, aplicat la antichitatea romană (*De militia romana*), ca și pe Jean de Meurs (Meursius), aplicat la cea greacă (memoriile lui în *Thesaurus antiquitatum graecarum* al lui Gronovius, 1697—102). Unul dintre elevii lui Scaliger e și Philippus Cluverius (Klüwer), din Danzig, călător cu autorii clasici în mână, creatorul geografiei istorice (*De tribus Rheni alveis atque ostiis et de quinque populis quondam accolis*, 1611; *Sicilia, Sardinia et Corsica antiqua*, 1619; *Italia antiqua*, 1629). După metoda de critică severă introdusă de același Scaliger, timpurile următoare ieau în discuție o chestiune așa de însemnată ca aceia despre istoricitatea tradițiilor politice și religioase, care însă va fi pusă pe de-a'ntregul abia în veacul al XIX-lea, de Niebuhr.

Acum, mai însemnat decât Cellarius, cu ale sale *Historia antiqua*, *Geographia antiqua*, Leipzig, 1691, și *Notitia orbis antiqui*, 1701—1706. (Cellarius mai este însemnat și prin aceia că el cel d'întîiu sfîrșește istoria veche cu Constantin, timpurile noi începîndu-le cu căderea Constantinopolului), sau decât Johann Freinsheim, cu a sa *Supplementa Livii*, cea d'întîiu expunere a istoriei romane până la August, este Francesul Lenain de Tillemont, en *Histoire des empereurs et des autres princes qui ont régné durant les premiers siècles de l'Église*, 5 vol., 1690, astăzi încă de valoare. Pe de altă parte, lucrarea tipică ce caracterizează nivelul până la care izbutise să se ridice critica istorică este dicționarul lui Pierre Bayle, *Dictionnaire historique et critique*,¹ Rotterdam, 1697. Încă odată «minciunile și fabulele tradiției erau explicate după sorgintea

¹ V. frumoasa biografie a lui Scaliger de Jacob Bernays (*Joseph Justus Scaliger*, Berlin 1855), cu anexele, veche dar tot așa de valoroasă.

lor : judecata preconceptută, năzuința către împodobire retorică și înfățișare fantastică, în stîrșit neînțelegerea¹. Veacul al XVIII-lea și începutul celui al XIX-lea vor desăvîrși această operă, fără de care nu se poate concepe o icoană adevărată a începutului, a originilor. Numai așa, precum vom vedea, se va pregăti terenul pentru a folosi o întreagă categorie de fapte nouă, aduse de cercetările arheologice, care, de la călătorii pregătitoare, începînd încă cu acelea ale lui Ciriaco de' Pizzicolti din Ancona continuînd cu Pietro della Valle, cel d'întîiu referent asupra ruinelor dela Persepolis, cu marchisul de Nointel (1674), cu Spon și Wheler (*Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et de Levant*, 1677), cu Paul Lucas (*Voyages*, 1704, 1712 și 1719), cu contele de Caylus (*Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gauloises*, 7 vol., 1752—1767), cu Wood (*Ruines de Palmyre*, 1753; *Ruines de Baalbec*, 1757) și Leroy (*Ruines des plus beaux monuments de la Grèce*, 1758 și 1770), cu Stuart și Revett (*Antiquities of Athens*, 1762—1816), Revett și Chandler (*Antiquities of Ionia*, 1769—1797), activitate organizată și susținută consecvent de la 1733 de acea *Society of dilettanti*, londoneză, ai cării membri sînt unii dintre cei citați mai sus, în stîrșit cu acelea italiene ale lui Winckelmann și Georg Zoega, — vor ajunge în a doua jumătate a veacului al XIX-lea la cea mai rodnică epocă de descoperiri, schimbînd radical atîtea dintre capitolele istoriei antice și, între toate, capitolele ei de început.

În veacul al XVIII-lea, mai presus de critica, aplicată la istoria romană, a abatelui de Pouilly (*Sur l'incertitude de l'histoire de quatre premiers siècles; nouveaux essais de critique sur la fidélité de l'histoire*, 1727) și Louis de Beaufort (*Discours sur l'incertitude des cinq premiers siècles de l'histoire roumaine*, 1738), Giambattista Vico, în ale sale *Principi di una scienza nuova intorno alla comune natura delle nazioni*, 1725, aducea, împreună cu o concepție mai vastă a istoriei, chemată să îmbrățișeze întreaga viață a popoarelor, priviri foarte interesante asupra începuturilor antichității. În mitologie, Vico recunoștea un izvor principal pentru înțelegerea istoriei primitive a popoarelor, cea ce duce la Carl Otfried Müller; în privința Iliadei și Odiseii el are idei (d. p. Homer ca personificare simbolică) care duc direct la Fr. Aug.

¹ Wachsmuth, o. c., *passim*.

Wolf; în vechea istorie romană, miturile, influența grecească asupra lor, etc., Vico are concepții care prevestesc pe Niebuhr ¹.

Dar, pentru înțelegerea pe base din ce în ce mai largi a antichității, veacul al XVIII-lea e însemnat nu numai prin Vico și Voltaire, sau Montesquieu, care, după Bossuet, aducea atâtea vederi originale, pline de înțelegere, față de Statul roman în creșterea și decăderea sa, bine înțeles, tot atâtea săgeți directe îndreptate împotriva regimului vremii sale, și nu numai prin Gibbon. Alături de istoriile romane ale lui Catrou și Rouillé, de aceia universală, veche, orientală, greacă și romană a lui Charles Rollin, citate, la Londra se începea, de la 1736, publicarea unei cuprinzătoare «*Istoriei Universale*», în care și istoria veche își are partea, și cea mai reușită ². Școala istorică germană, cu Schlözer, Gatterer și Splitter, se îndrepta prin Schiller și Herder către o frumuseță de prezentare și o comprehensiune de concepție care-i lipsiseră până atunci. Studiile de antichitate fuseseră conduse până în această vreme numai de învățați italieni, francesi, olandesi și englesi. Lipsa contribuției germane o explică Wachsmuth prin situația neprielnică politică, față de care el aplică spirituala vorbă a lui Lessing: «*unsere schöne Geister sind selten Gelehrte, und unsere Gelehrte selten schöne Geister*». Acum însă filologia își întinde câmpul de preocupare, stabilind legături strînse cu arheologia, cu istoria, cu estetica literară: Ernesti ³, Heyne ⁴, Voss ⁵; arheologia câștigă o însemnătate considerabilă cu Winckelmann; metoda și critica se desăvîrșesc cu Fr. Aug. Volf. E vremea cînd Englesii Stuart și Revett luau cele d'întîiu desemnuri bazate pe măsurători ale monumentelor arhitectorice grecești; Winckelmann, cu a sa *Sendschreiben von den Herculamischen Entdeckungen*, 1762, cuprindea în largul său câmp

¹ Wachsmuth, *o. c.*, pp. 14—17.

² Wachsmuth, *ibid.*

³ Ediții din Cicerone, Tacit, Homer.

⁴ Ed. din Vergiliu și Homer., dar și *Akademische Vorlesungen über die Archäologie und Kunst des Altertums*, Braunschweig, 1821.

⁵ Vestitul traducător al lui Homer și Virgil. În ce privește traducerea lui Homer, să se compare traducerea românească a Iliadei în românește de d. G. Murnu, mai puțin, firește, momentul apariției ei la noi, care, din nefericire, nu înseamnă aproape întru nimic și o atmosferă corespunzătoare față de clasicitatea elenică.

de privire cercetări care, începute în 1738, culminau cu descoperirea din 1753 a vilei «*dei papiri*», fiind menite să fie încununate în veacul următor de cel mai desăvârșit succes; pe de altă parte, a sa «*Geschichte der Kunst des Altertums*, 1764, lega istoria de arheologia artei, așa precum Fr. Aug. Wolf, prin «*Prolegomena ad Homerum sive de operum homericorum prisca et genuina forma variisque mutationibus et probabili ratione emendandi*», 1795, făcea același lucru cu critica literară (Reinach). În aceeași vreme la Viena apărea «*Doctrina nummorum veterum*», 1792—98, 8 vol., de Eckhel.

Una dintre cele mai vestite descripții de călătorie pe basă anticvarică a acestei vremi, care, după veacuri, văzuze între altele reapărînd la lumină Herculaneum (1711) și Pompeii (1755) și care avea să deie chiar un poet de însemnătatea lui André Chénier, aparținând ca inspirație de predilecție acestei lumi greco-romane a călătorilor și anticvarilor, este, cu toate obiecțiunile mai nouă, spirituale, firești, dar nu și tot așa de drepte: «*Voyage du jeune Anacharsis en Grèce*», 1788, 4 vol., a abatelui Barthélemy¹. Între toate aceste fapte, un loc de frunte se va însemna de sigur totdeauna și expediției lui Napoleon în Egipt, de la sfîrșitul acestui veac, expediție care, prin descoperirea pietrei trilingve de la Roseta, a îndrumat pe Champollion la descifrarea ieroglifelor. Aceasta, ca și descifrarea cuneiformelor, legată de numele lui Grotetend (1802), dar și de acela al călătorului în slujbă danesă Karsten Niebuhr, tatăl marelui istoric german de mai târziu, care, după ațiția alții, ca Pietro della Valle (1621), Chardin (1674) Kämpfer (1692), Cornelis de Bruin (1714), aducea în Europa cele d'întîiu transcriptii corecte (1774—78), avea să schimbe în întregime, în cursul veacului următor, fața istoriei orientale, egiptene, mesopotamice și a Asiei anterioare. La Cairo se va întemeia în curînd chiar un institut de egiptologie. Pe de altă parte, în Apus, în locul

¹ Schlegel zise anume într'un loc despre călătoriile lui Anacharsis că acesta vede lucrurile, „nu ca un tînăr Scit, ci ca un bătrîn Parisian“, ceea ce Bulwer completează: „da, ca un Parisian, dar care ni face impresia că n'a călătorit niciodată decît în jîltul său“. V. prefața la cunoscutul roman al acestui din urmă, *The last days of Pompeii*, 1834. Oricît de adevărat opera abatelui Barthélemy, pentru vremea sa, a făcut multă vilvă și a provocat un sincer entuziasm pentru antichitate.

Herculanului, părăsit de la 1766. atenția toată se îndreaptă către Pompeii, cu foarte frumoase rezultate, sub regimul Republicii Partenopeice, conduse de generalul frances Championnet, supt acela al lui Joseph Bonaparte, dar mai ales sub cîrmuirea cumnatului și sorei Împăratului Napoleon, Ioachim Murat și regina Carolina: «pentru întâia oară apărea la lumină un oraș provincial roman, cu bogăția lui plină de gust și înzestrare artistică». Napoleon însuși, care caracterizează și în această privință o epocă, creă la Paris Museul Napoleon, apoi Museul Regal, după museele italiene, romane și florentine, «ultimul exemplu minunat al unui museu de stil roman», cu o vădită prețuire părtinitoare a Romei și a lumii vechi romane. O concepție mai largă către care se îndreptau de altfel toate studiile de antichitate: prețuirea din ce în ce mai complectă a întregii lumi antice, avea să-și afle întruchiparea museografică, complementară activității de recunoașteri și cercetări, în Museul Britanic de la Londra.

În timp ce astfel Francesii și Italienii se țineau tot mai mult de antichitatea romană, Germanii și Englezii (aceștia din urmă datorită și relațiilor politice care-i îndepărtau de Italia francesă) se îndreptară către Grecia: în Germania Fr. Aug. Wolf și August Boeckh, Gottfried Hermann și Immanuel Becker; în Anglia, Richard Porson și Petru Paul Dobree. Lord Elgin aducea la Londra, în primii ani ai veacului al XIX-lea, atîtea dintre sculpturile Partenonului și cu ele un număr considerabil de vase, bronzuri, camee, monede, etc. din toată lumea greacă. Căpitanul engles William Martin Leake deveni întemeietorul geografiei științifice a Greciei. Edward Daniel Clarke, Edward Dodwell, William Gell cutreierară Grecia cu Pausanias în mîină, ca altă dată Spon și Chandler. Tirins și Micene, «cetăți sfințite de poesia homerică și de străvechile legende, apar la lumină din întunerecul preistoriei». «Societatea diletanților», pomenită, întreprinse în 1812 și 1813 o nouă expediție în Asia Mică și Atica. După Tirins și Micene, veni rîndul frumoaselor ruine de temple din Corint, Egina și Bassai lângă Figalia. De pe urma investigațiilor norocoase ale unei întregi pleiade de tineri arhitecți iubitori de artă și antichitate, englesi, danesi și germani, principele de coroană Ludovic de Bavaria punea bazele Gliptoteciei din München prin cumpărarea grupelor templului Aphaiei din

Egina, unde, zeci de ani după aceea, Furtwängler avea să continue săpături cu rezultate foarte fericite. De asemenea *British Museum* achiziționa frisa templului lui Apollon din Bassa (1814): aceasta împreună cu marmurele lui Elgin asigurară de acum Museului Britanic, întemeiat ca muzeu național la 1753, locul de frunte pentru istoria artei grecești, loc ce și-l păstrează până în ziua de astăzi.

Cercetărilor atice li urmară altele în Grecia Mare și Sicilia, în Girgenti și Selinunt, în Metapont, la golful de Tarent. În 1820, în insula Melos, întâmplarea făcea să se scoată la lumină bucăți din statuia Venerii, ce a rămas celebră, legată de-a pururi de numele locului unde s'a găsit, ajunsă prin vigilența represintanților franceși din Orient în Muzeul Luvrului. Tot aici ajunseră peste câțiva ani câteva din metopele templului lui Zeus de la Olimpia, descoperite de arhitectul Abel Blouet și arheologul J. J. Dubois (1829); de altfel Olimpia, care avea să-și câștige atîta glorie către sfîrșitul veacului, fusese recunoscută încă din 1787 de consulul franceș Fauvel și în 1801 de geograful engles Leake. În sfîrșit, cu alungarea Turcilor și întronarea în Grecia liberă a principelui Otto de Bavaria (1833), o nouă eră se deschidea cercetărilor arheologice: Acropolea Atenei fu curățită și restaurată, se reconstitui templul Atenei Nike de la intrare. Inscripții și fragmente nouă fură scoase la lumină. Ceia ce e mai însemnat, Societatea arheologică (*Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία*), întemeiată în 1837, avea să pornească mai tirziu lucrări de cea mai mare însemnătate. Specialiști englesi și franceși luară măsurile și făcură încă de pe acum planurile reconstituirii Partenonului; alții, ca Germanii Ross și H. N. Ulrich, cutreierară ținuturile și insulele grecești până la Cipru. În 1846 se întemeia Școala Franceză din Atena cu cele d'întîiu mari nume legate de activitatea ei pentru cercetarea antichității: Ernest Beulé (*L'Acropole d'Athènes*, 1853), Léon Heuzey (*Macédoine et l'Acarnanie*, 1860) și Georges Perrot.

Nu am de sigur intenția, și nu e locul, de a face aici o expunere mai întinsă, în legătură cu toate numele și lucrările care au contribuit a fixa în veacul al XIX-lea, din ce în ce mai complex, raza de preocupare și cuprinsul studiilor de antichitate, întreținute continuu prin descoperiri nouă dintre cele mai va-

riate, pe tot întinsul vechii culturi grecești și romane, ca și al culturilor ce le-a precedat și le-a urmat. Ar fi să depășim cu mult cadrul unei lecțiuni de început și de orientare generală¹:

Abia în acest veac însă, istoria veche, datorită cercetărilor speciale ale științelor ei ajutoare, în progres neincetat, a desăvârșirii treptate a criticei și a metodei istorice în genere, supt

¹ În ce privește arheologia, aceasta s'a făcut pe larg de către Adolph Michaelis, *Die archäologischen Entdeckungen des XIX. Jahrhunderts*, Leipzig 1906, de unde am luat multe din datele de mai sus și altele ce vor urma, cartea sa cuprinzând până la data apariției o înșirare judicioasă și sugestivă a tuturor fastelor acestei specialități. Și la noi, după magistrala „*Istorie a Arheologiei*” a lui Alexandru Odobescu, operă al cărei caracter de *torso* splendid nu se poate regreta în de ajuns (reapărută în ediție nouă, care era foarte necesară, la Minerva, 1919, supt îngrijirea profesorului C. Damianovici), Teohari Antonescu a publicat supt un titlu asemănător cu al lucrării lui Michaelis: „*Un veac de cercetări arheologice*” în *Lumi uitate*, p. 196 și urm., o sumă de observații interesante și juste, mai mult însă de caracter general. La acestea se poate adăoga astăzi ceia ce s'a spus tot la noi în ultimul timp asupra aceleiași teme: în ce privește arheologia preistorică de d. Tzigara-Samurcaș în *Viața românească*, 1910, Nr. 10, p. 67 și urm.— bine informat; iar, în ce privește arheologia clasică (după „*Arheologia clasică și rostul ei la noi*” a d-lui C. Murnu, lecția sa de deschidere a cursului de arheologie de la Facultatea de Litere din București, *Convorbiri Literare*, 1908, p. 525 și urm., succedată de o întregă polemică cu d. Samurcaș, polemică care însă s'a învârtit mai mult în jurul cuprinsului național al arheologiei (în concepția ei actuală), de către d. O. Tafrali, în lecțiunea sa de deschidere a cursului de arheologie de la Facultatea de litere din Iași, „*Evoluția arheologiei și rezultatele explorațiunilor arheologice*”, din *Viața românească*, 1913, n-le 11 și 12, p. 265 și urm.— tocmai din potrivă. Ar fi o adevărată enigmă această aproape totală lipsă de informație în presintarea evoluției arheologiei a profesorului de la Iași, care, am zice în doi timpi și trei mișcări, pornind de la Bulle și Sauer, cu greșeli de înțelegere (originile Statelor pentru „*Staatgründungen*” ș. a.), dar și o manieră ciudată de a cita, apelează la Perrot și se refugiază la populara carte a lui de Morgan, „*Les premières civilisations*”, a cărei concepție de basă se pare că nici nu bănuiește din ce vastă discuție controversată face parte, — dacă n'am ști că, numai printr'o eroare, tragică însă prin urmările ei, autorul acestei lecțiuni, de și cu o îndelungă pregătire specială pe tărîmul bizantinologiei, a fost numit, fără nicio probă regulamentară, profesor de arheologie. Astfel ca un epilog la cele spuse despre Teohari Antonescu la începutul lecțiunii noastre, catedra sa este departe de a fi fost ocupată, spre o îndoită pagubă a Facultății de Litere din Iași, pe de o parte, a catedrei de arheologie și, pe de alta, a bizantinologiei: cea d'intîiu neocupată, cea de a doua inexistentă, cînd ar putea fi reprezentată.

influența romantismului și a școlii medievale, că și, nu în ultimul rând, datorită comprehensivității crescînde a spiritului modern, trecut prin baia de sînge și profundele prefaceri ale Marii Revoluții și epocii napoleoniene, a ajuns să capete, după evoluția anterioară ce am schițat-o, bogăția și varietatea de surse, înțelegerea reală și adîncă în toate laturile manifestărilor ei, pe care o are astăzi. Niebuhr, Schwegler și Mommsen; Boeckh, Karl Ottfried Müller și Droysen; Grote, Max Dunker și Ernest Curtius, până la Busolt, Wilamowitz-Moellendorf, Beloch, Pöhlmann, Ed. Meyer sînt cele mai însemnate nume care înfățișează ultima evoluție a istoriei vechi, în cadrul istoriei universale, ca și, pe de altă parte, în raporturile ei cu științele ajutătoare, în tot ce ea a ajuns să însemne prin ele și reprezintă prin largile lor perspective pentru viitor.

De fapt, după cum observă, minunat, același Wachsmuth, noua îndrumare își croiește cale încă dela începutul veacului al XIX-lea, de cînd încă B. G. Niebuhr, trecînd, cel d'întîiu în chip creator de la scepticism la critică, punea capăt idealisării exagerate a lumii vechi (*Römische Geschichte*, I, 1811; II, 1812), înțelegînd că aceleași puteri reale, materiale și sufletești, au mișcat totdeauna, indivizii și societățile. Oricît se vor fi mirat și vor fi compătmît pe idealii Elini, cîțiva ani mai tîrziu, contimporanii lui August Boeckh, elev al lui Wolf, care, coborînd știința antichității pe pămînt, s'a pus să arăte în amănunte administrarea finanțelor Statului atic, dînd știri asupra plăților, etc. (*Staats-haushaltung der Athener*, 1816)¹, noua direcție era menită să aibă în cursul veacului cea mai largă și rodnică aplicare, verificînd cunoașterea antichității supt o sumă de raporturi nouă, de la început și până la sfîrșit.

Aceasta s'a împlinit pe următoarele căi mai principale: 1) prin reluarea asiduă a călătoriilor de recunoaștere, legate cu cercetări, deocamdată isolate, dar pe base din ce în ce mai temeinice, străbătîndu-se în lung și în larg țerile de veche cultură orientală și greco-romană, 2) prin opera de publicare metodică a materialelor existente și a aceloră nouă descoperite, cea ce, tot în legătură cu călătoriile de recunoaștere, dădu îndemnul

¹ Apud Wachsmuth, *o. c.*

organizării cercetărilor arheologice în stil din ce în ce mai mare, de către toate Statele de cultură ale Europei, precum și de America, creîndu-se institute speciale, lărgindu-se museele, sau întemeind altele nouă: s'a ajuns astfel la descoperirea, colecționarea și orînduirea unui imens material istoric în toată plîntătea concepției moderne a vieții antice, material complect necunoscut veacurilor trecute: monumente de tot felul, opere de artă, inscripții, papirusuri, de cel mai variat interes cultural, economic, administrativ, filologic, teologic, juridic, etc.; în sfîrșit 3) printr'o atențiune continuu crescîndă acordată regiunilor extraclasice; alături de arheologia clasică, care, influențată și ea la rîndu-i de noua școală istorică, se preocupă astăzi de o potrivă de monumentele de artă ca și de orice altă urmă de viață clasică, preistoria, supt aceeași influență și liberată de multe prejudecăți anterioare, deveni prefața istoriei în genere, se înțelege de o însemnătate încă și mai mare pentru istoria veche.

Paralel deci cu apariția a o sumă de cercetări de izvoașe, de ediții de texte, de tot ce s'a lucrat în ultima epocă a filologiei clasice, care, după așa zisul nou-humanism, admirator până la divinizare al elenismului și în special al aticismului, ajunge, după Fr. Aug. Wolf, la o concepție mai potolită, dar cu atit mai egală și mai justă, — veacul al XIX-lea înseamnă pentru istoria veche, firește din punctul de vedere din care ne-am pus, acela al cuprinsului și al metodei, al relațiilor și cu științele ajutătoare:

I. Nenumăratele recunoașteri și cercetări în Italia și Grecia, în Egipt, Mesopotamia și Asia Mică, Siria și Fenicia, Arabia și Africa romană cu Mauretania. În ce privește Italia, dela Humboldt, Niebuhr și Bunsen, de la Gerhard, Bendorf și Schöne, Schreiber, Matz și von Duhn, Amelung și Petersen, Helbig și Heydemann, von Dütschke și Heinrich Brunn (înlocuit la Roma de Helbig), până la Kekulé, von Rodden și Franz Winter, Robert și Conze. Dela Kekulé și Heydemann, Colignon, Marta, de Ridder ș. a. până la o epocă pe care voiu avea a o caracterisa mai departe — în ce privește Grecia. De la Champollion și Rosellini, Richard Lepsius, Heinrich Brugsch și J. Dümichen, până la August Mariette, G. Maspero, Flinders Patrie, Ludwig Borchardt și J. de Morgan — în ce privește Egiptul. De la Claudius James Rich, Layard și Hormuzd Rassam, până la Rawlinson; de la Botta și Victor Place, Fresnel, Julius Oppert și

Thomas, până la Ernest de Sarzec, Georges Perrot și același J. de Morgan în ce privește Asiria și Babilonia¹. De la Hamilton, Charles Fellows și Texier, Ritter, Barth și van Lenep până la același Georges Perrot, Burton și Drake, Humann și Puchstein, Hugo Winkler; sau Ernest Renan și Melchior de Vogüé, von Luschan și E. Sachau, în ce privește Asia Mică și Siria. De la Karsten Niebuhr, Ker Porter, același Charles Texier, Coste și Flandin până la Marcel Dieulafoy, în ce privește Persia. De la Ludwig Borchard, Léon de Laborde, David Robert, ducele de Luynes, până la Ernest Renan și Charles Simon Clermont-Ganneau, Ernst Brünnow și Alfred Domaszewski, în ce privește Fenicia și Arabia romană. De la Thomas Shaw până la René Cagnat, Paul Gauckler, Stephan Gsell, Delattre ș. a., în ce privește Numidia și Mauretania. În sfârșit, în ce privește Sud-Estul european, de la Paul Dubrux la Heuzey, Perrot și Daumet și alții mai noi. O superbă desfășurare de eforturi până la jertfire de sine, de perseverență și entuziasm tot așa de impresionante, care-i însufletește și-i poartă peste tot, ani de-a rândul, une ori o viață întreagă, prin regiuni puțin cunoscute și greu accesibile, nesănătoase sau neospitaliere, în vremuri când cele mai multe dintre mijloacele de astăzi nu existau și încet au început să-i ajute pe unii dintre dinșii! Pretutindeni interesul pentru cercetările lor merge crescând: inițiativa privată și oficialitatea se întrec a-i ajuta, de la colecta mărunță și până la ajutoarele și inițiativele regale și imperiale. Preocuparea cu opera lor devine una din necesitățile generale de cultură ale lumii apusene, pandantul necesar, de ordin sufletesc, al preocupărilor cu lumea reală și viața practică, în care același veac avea să înregistreze achizițiuni așa de hotărâtoare.

2. 3. Se publică cataloage de muzee — ceia ce se făcuse și mai înainte, d. p. catalogul Museului pio-clementin de la Vatican, datorit celui mai mare arheolog al Italiei de la sfârșitul veacului al XVIII-lea și începutul celui următor, Ennio Quirino Visconti, — dar sporadic. La 1828, prin stăruința lui Gerhard, mai tirziu autorul aceluși vestit „*Rapporto volcente*” și căruia i se datorește așa de mult în ce privește cunoașterea ceramicii antice, a mitologiei artistice, ca și a antichităților în de obște, se pun la

¹ Să nu se uite aici Americanii Hilpert și Peter, Heyne și Fisher.

Roma basele „*Institutului de corespondență arheologică*“, funcționând mult timp ca asociațiune particulară, ca să ajungă de la 1873 o instituțiune a fostului Imperiu german, cu o centrală la Berlin și o instituție similară la Atena. Aici, la Roma, e „leagănul studiilor epigrafice romane“, cum zice Michaelis, această știință încetățenită fiind de Bartolomeo Borghesi pentru a duce la colecția capitală de izvoare epigrafice latine care e *Corpus Inscriptionum Latinarum*, supt conducerea lui Mommsen, după ce o mai veche inițiativă francesă în același sens nu reușise a se întăptui.

Opera similară pentru istoria greacă, *Corpus Inscriptionum Graecarum*, începea încă din 1828, tot la Berlin, supt conducerea lui A. Boeckh. Am văzut că în 1846 se întemeie Școala francesă de Atena. Din 1850, cu Auguste Mariette, urmat în 1880 de Maspero, Franța își avea în permanență misiunea sa arheologică în Egipt. Anglia, Austria își avură mai târziu la Atena școlile lor de arheologie. În strînsă legătură cu călătoriile și descoperirile fură muzeele, considerate ca arhive vii ale antichității, în continuă creștere, în frunte cu Luvrul, Museul Britanic și cele din urmă ridicate la înălțimea lor, Muzeele din Berlin.

Și în această privință, punctul de vedere anterior, estetic-humanistic, trebui să cedeze locul aceluia științific-istoric. Musee nouă se crează, din Italia până în Egipt și până în Siria. După exemplul Italiei, Grecii începură în curînd să-și adăpostească în propria lor țară comorile trecutului, cercetîndu-le prin reprezentanți ai ei, strînși în jurul „*Societății arheologice grecești*“.

Resultatele către care conduc toate aceste sfortări, care au împinzit întreaga lume veche, la început mai impetuos, dar cu înflăcărare, ca să continue apoi mai încet, dar cu atât mai metodic și cu toate mijloacele pe care începea de la o vreme să le puie la dispoziție timpurile noastre? Dar nu e un singur capitol al istoriei sale, care nu va primi, în una din multiplele ei laturi, modificări esențiale. Și nu era decît firesc: lumea veche începea să se cunoască din ce în ce mai bine, nu numai după știrile, relativ așa de puține, ale istoricilor și „cărturarilor“ ei, oricît de complectate cu tot ce reușia să descopere, până și în cele mai rătăcite tăblițe cuneiforme și foi de papyrus, filologia orientală și cea clasică; acum, lumea veche însăși începea să apară de supt stratul gros de țărîină și moluz, supt care zăcuse atîtea veacuri, înaintea ochilor înminunați ai lumii noastre.

Și aceasta cu atât mai mult, cu cât a doua jumătate a veacului al XIX-lea, în care trebuie, de sigur, să înțelegem și vremea de la 1900 încoate, nu înseamnă numai epoca activă a călătoriilor și cercetărilor, isolate întâiu, organizate pe urmă cu elan și metodă, în Italia și Grecia, în Egipt, la Tigru și Eufrat, din Asia Mică și până în Mauretania. Cercetări destul de numeroase începură a se întreprinde tot mai des până dincolo cu mult de granițele maxime ale Imperiului roman „*mari Oceano aut omnibus longinquis*“: din depresiunile mlăștinoase ale Germaniei-de-Nord până în Scandinavia, de la Marea Baltică și până în Caucas.

E o legătură de fapte în evoluția studiilor de antichitate care nu trebuie trecută cu vederea. Așa a decurs progresul.

După ce astfel istoria veche, ajutată atita vreme aproape exclusiv de filologie — aceasta, de la Scaliger, considerată în de obște „*als das Organon universaler Geschichtsforschung*“¹ — a ajuns să aibă texte din ce în ce mai bune și mai multe, tâlmăcindu-le, analizându-le și criticându-le, obținând astfel cele mai veridice știri ce puteau da, — și aceasta a ținut întreaga epocă a humanismului care de mulți se încheie abia cu Mommsen, prin călătorii amatori de antichitate și arheologii cercetători sistematici ai ei, porniți din lumea apuseană pe drumurile de recunoaștere ale Europei sudice și răsăritene, precum și ale Orientului, așa precum am văzut mai sus —, istoria veche a ajuns să se găsească, relativ în scurt timp, în fața unui infinit mai mare și mai variat material, pe care folosindu-l, potrivit și cu îndrumarea ce o căpătase în genere știința istorică 'n veacul trecut, trebuia să se resimtă în întregul ei cuprins.

La această creștere considerabilă de material s'a ajuns în a doua jumătate a veacului trecut, pe de o parte printr'o organizare mai deplină a cercetărilor arheologice, întreprinse de astă dată după un plan, în stil mare, cu o tehnică din ce în ce mai desăvârșită și colaborarea arhitecturală și fotografică necesară, în aceeași variată conlucrare a epocii anterioare, pe de alta, prin extinderea tot mai departe a cîmpului de preocupare, dincolo cu mult de hotarele geografice și limitele în timp ale antichității orientale și greco-romane. Același Adolph Michaelis zice: „de unde la începutul veacului arheologia lucra numai cu ma-

¹ Bernays, o. c., p. 62.

terial roman, acum (1860—1870) privirea se întinde din Sicilia până în Asia Mică, de la Pompeii și din Etruria până în Egipt și Asiria¹, și el se raportează în primul rând la arheologia artei.

Cît s'a întins pe urmă acest câmp de lucru?

În primul plan al erei nouă ce se deschidea, în ultimul efort al veacului trecut, al arheologiei în specie și cunoașterii antichității în genere, stau de sigur: Charles Thomas la Knidos și Halicarnas; Ernst Curtius, urmașul de la Berlin al lui Gerhard, inițiatorul și organizatorul săpăturilor, la Olimpia; Alexander Conze, la Samothrake și Pergam, Școala franceză din Atena la Delos și Delfi; în sfârșit Heinrich Schliemann la Troia, mai ales de la 1882, cînd are colaborator pe Dörffeld. Reprezentată în același timp de întregi pleiade de cercetători din toate Statele de cultură ale Europei, arheologia, înțeleasă și aplicată cum a început mai ales de acum, a reușit să schimbe, în relativ scurtă vreme, nu numai fața istoriei orientale (cea d'întăiu), prin această și prin cercetările din Asia Mică, Grecia și Italia ale istoriei grecești și romane, prin descoperirea unui însemnat material monumental, de inscripții și papirusuri, a istoriei elenismului și Imperiului roman; ci printr'o continuă adîncire și extindere a cîmpului ei de activitate, arheologia, continuu întreținută prin recunoașteri și întezită, totdeauna, prin norocoase descoperiri întimplătoare, a ajuns să arunce o lumină nouă asupra întregii Europe înseși, greșit concepută mai înainte ca avînd numai acea cultură pe care a primit-o de la lumea clasică greco-romană, un mileniu înainte și altul după era creștină.

E numai întimplare că, pornind de la antichitatea clasică ca domeniu de basă, unii dintre cei mai însemnați reprezentanți ai arheologiei clasice, un Alexander Conze², un Dörffeld, Adolph Furtwängler și Paolo Orsi, înseamnă tot odată o răsplată hotărîtoare și în privința extinderii preocupărilor ei în timp și în spațiu, sau că, în aceiași vreme, în Italia, supt influența stăpîni-

¹ *Die archäologische Entdeckungen.*

² V. în ce privește pe Alexander Conze, arheolog clasic și întemeietorul secțiunii romano-germanice a Institutului arheologic german, mai înainte numai cu două secțiuni, una romană și cealaltă ateniană, și care, peste preocupările specialității sale, așa cum era înțeleasă până la dînsul, a recunoscut însemnătatea arheologiei naționale, necrologul lui Caro, în *Mitteilungen d. k. archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, XXXIX, 1914, p. v.

toare a lui Luigi Pigorini, s'a trecut așa de răpede de la clasicitatea romană la preistoria italiotă? De sigur că nu.

La Olimpia, în Beoția, în vechea Atenă, în Thera (Hiller von Gärtringen), în Egina (Adolph Furtwängler), la Orchomenos și tot așa în Asia Mică: în Pergam, la Priene și în Miletul antepersan, helenistic și roman, — cu deosebire Germanii. La Delos (Théophile Homolle cu o sumă alții) și Delfi (Faucart, Hausoullier și Homolle), la Mirina (Ed. Pottier, S. Reinach, etc.), la Abae (Pierre Paris), la Ptoion (Maurice Holleaux), în Mantinea (Gustave Fougères) și Tegea (Bérard), — Francesii. În Megalopolis, în insula Melos, la Sparta, dar cu deosebire în Creta, — Englesii (între ei, Arthur Evans). În Assos și Siciona, la Heraeonul din Argos și la Corint, — Americanii, cari-și au de la 1882 Școala lor de arheologie la Atena. De la o vreme, după pilda celorlalți, Grecii însiși, ocupați mai înainte numai cu studii de epigrafie și numismatică, acum organizați în jurul „Societății“ lor de „arheologie“ citate: la Dodona (Karapanos) și pe Acropole, în Epidaur, Eleusis (Eustratiadis) și Oropos, Micena și Tirins, Licosura (Kavvadias) și Thermos (Sotiriadis); în ultimul timp în Tesalia (Tsuntas). Austriecii în Samothrake (Conze, Niemann, Benndorf), în Licia, la Heraeonul de pe piscul Ghiolbași (Benndorf, Niemann, Petersen, Studniczka) și la Efes (Benndorf, Humann, Heberdey)¹. Olandesii în Argos, Danesii în Rodos. Italienii aproape exclusiv în Italia, firește întâiu la Pompeii (Fiorelli) și Roma, dar și aiurea; în schimb, străinii sînt foarte puțini: un Petersen, un Puchstein, un Koldewey. Iată cele mai însemnate locuri și nume din întreaga activitate, așa de variată și de rodnică, pusă în serviciul cunoașterii din ce în ce mai depline a anticității, represintînd vremea de fericită colaborare științifică internațională, căreia numai războiul i-a pus capăt, pentru a fi reluată însă, de sigur, după acesta, pe base și mai temeinice. În deosebi, îngustarea și îngrădirea stăpînirii turcești în Europa și Asia, totdeauna o nefcetată piedecă ori-

¹ Din acest cadru de preocupări fac parte și cercetările de mai tîrziu ale profesorului român e la Universitatea din Cernăuți, Teofil Sauciuc, în insula Andros, de pe ur...a cărora d-sa a publicat o întreagă monografie, *Andros, Untersuchungen zur Geschichte und Topographie der Insel*, în *Sonderschriften d. K. K. archäologischen Instituts in Wien*, VIII, 1914.

cărui progres, va avea de sigur urmările cele mai bune și pentru studiile de antichitate.

În aceeași vreme însă, paralel cu cercetările din lumea clasică urmate de acelea de la *limes*, și vremurile mai vechi începură, încă de timpuriu, să atragă tot mai mult atenția, atît în țerile clasice, cît și jur împrejurul lor. Procesul nu era decît cel mai firesc. Odată ce lumea veche fusese coborîtă în chip definitiv, încă de la începutul veacului din înălțimea legendelor, a figurilor eroice și a virtuților pure, pe pămîntul vieții istorice reale, — și am văzut atîția factori contribuind la făurirea acestei concepții, cu mult mai juste, de pe urma căreia, de fapt, nu cădea nicio mărire, ci numai adevăratele mărimi aveau să se ridice de acum din lumea lor adevărată cît mai adevărată, — a săpa, nu numai prin preajma zidurilor, a unei cetăți, a unui sanctuar, sau a unui teatru, pe linia străzilor unei cetăți, sau a rămînea în extas în fața unei statui, sau a unui monument oarecare, ci a te coborî cu mult mai adânc, nu numai în căutarea celor mai reprezentative produse ale geniului uman, ci tot așa după urmele, mai modeste, dar de multe ori tot așa de elocvente, ale lucrului și vieții timpurilor antemergătoare era doar ultima consecință al celei mai simple logici, pe care vremea noastră a fost chemată să o ducă mai departe. Așa s'a format alături de arheologia clasică, ca disciplină ajutătoare a istoriei vechi, arheologia preistorică, o urmare, pe de altă parte, și a progresului studiilor de geologie și paleontologie din veacul trecut, față de care ea-și consolidează, ca disciplină de sine, începuturile; dar aceasta nu ne interesează aici.

Cercetările de *limes*, cel renan, ca și cel dunărean, marchează tocmai, în chip plastic, punctul de înflnire la care au ajuns, au trebuit să ajungă la un moment, cele două discipline avînd ca obiect cercetarea unui material de fapte asemănător și de-o potrivă de însemnat pentru cunoașterea trecutului umanității. Așa s'a ajuns la o concepție mai dreaptă despre «barbari» și «popoare de cultură» în cadrul lumii vechi, recunoscut astăzi, prea heleno- și romano-centric, ca să întrebuițez o nemerită expresie a d-lui V. Pârvan, ajungîndu-se astfel la o concepție, radical schimbată, despre începuturile acestora de pe urmă, până a intra în cursul deplin al istoriei universale.

Astfel se înțelege astăzi istoria veche: ca o istorie a popoarelor orientale, a Grecilor și a Romanilor, de cînd și cum povest-

tesc despre dinșii izvoarele lor scrise, dar nu numai atât, ci, încă ca o istorie a lumii vechi, care cuprinde pe toate aceste popoare, numite, altele nenumite, lume din mijlocul căreia toate au porces, în înțelesul ce se dă astăzi noțiunii de rasă și de neam, de unde s'au desfăcut, în diferitele epoci, cele mai însemnate dintre dânsele, pentru a juca un rol de frunte; în cuprinsul căreia s'au păstrat legături în tot cursul viețuirii lor și unde, în sfârșit, s'au zămislit nații nouă, ce au dus mai departe, peste toate vicisitudinile secolelor, bunurile superioare ale umanității.

Cum astăzi nu există numai ce se scrie său numai cine scrie, așa a fost totdeauna. Vechile calificări și categorisiri nu înseamnă mai mult decât adâncimea și orizontul de cunoaștere, posibile celor ce le-au emis, astăzi incomparabil superioare. În tot largul lumii vechi, din Spania și până în Egipt, din Britania și până în Scitia și Mesopotamia, una știau cei vechi despre toate aceste regiuni și viața lor trecută, una a povestit despre ele evul mediu și până în veacul al XIX-lea, și alta știm sau tindem a ști noi astăzi: de la Boucher de Perthes până la Mortillet, la Emil Cartailac și Siret, Salomon Reinach, A. Bertrand, Camille Jullian, J. de Morgan, Rutot și Déchelette; de la Thomsen și Worsaae, până la Montelius și Sophus Müller; de la Schliemann și Dörpfeld la Schuchardt, Kossinna și Hubert Schmidt; de la John Lubbock și John Evans la Flinders Petrie, Arthur Evans, Munro; în sfârșit de la Franz von Pulszky și Hampel la Moritz Hoernes, Volchov și Vasitz, von Stern și Christ Tsuntas, Angelo Mosso și o sumă alții. După o îndelungată trecere de vreme, Manetho și Beros, Herodot, Varro și Cesar, Tacit și Strabo se apropie, și ne aflăm în plin curs al acestei dezvoltări înaintea de războiu, — de o nouă și esențial deosebită interpretare¹.

* * *

Iată, onorat auditoriu, întregul câmp de preocupare al istoriei vechi, așa cum trebuie să-l cuprindem astăzi cu privirea, de la

¹. De la 1913, această nouă orientare, general admisă, își are în ce privește arheologia și un manual, conceput ca o vastă scriere colectivă, *Handbuch der Archäologie*, München, 1913, Erste Lieferung, v. Ankündigung și pp. 4 și 138-9, a lui Heinrich Bulle, profesor din Würzburg.

cele d'întăiu izvoare scrise ale lumii vechi, cu toată viața de cultură anterioară ce o condiționează și o explică, până cînd pe ruinele Imperiului Romei începe civilizația nouă.

Superbă evoluție și ce vast și splendid cîmp de studii pentru d-voastră, domnilor studenți, de pe urma căroră, generații după generații, să asculte de la d-voastră, viitori profesori, fapte și pilde, concepte și idei, despre tot ce lumea a avut mai bun, frumos și mare, sau rău, urît și mic, — adevărat — trecător și etern! Este firesc ca potrivit lungului răstimp pe care-l ocupă antichitatea în istoria universală, aproape 6.000 de ani, ea să cuprindă, fie și în sîmbure, aproape tot ceia ce constituie în-suși sensul acesteia: eternitatea sufletului uman din ce în ce mai perfect. Vast și splendid cîmp de studii însă pentru d-voastră și dintr'un alt motiv, tot așa de însemnat, motiv care e una din rațiunile studiilor d-voastră academice: contribuția personală pe care d-voastră, în viitorul apropiat, răspîndiți în tot cuprinsul țerii, veți fi chemați a i-o aduce. Nobilă și frumoasă misiune!

Țară întregită astăzi, după un vis de veacuri, prin tot ce a rămas sănătos și tare în nația noastră, care îndelung a muncit, a suferit și a răbdat, ca să o merite, — sîntem, în cuprinsul hotarelor de astăzi, nu o alcătuire politică artificială, trasă acum cu condeiul, sau îndreptățită pe aici de cel mult cîteva sute de ani, ci trasă de milenii, de către moșii și strămoșii noștri, cari, în aceste hotare și chiar dincolo de dinsele, au trăit din timpuri imemorabile și până astăzi. Prin Traci, și la vreme vom avea acasia să vedem dovezile¹, rădăcinile noastre se răsfiră adînc în cea mai autentică și pură antichitate, până în timpurile preistorice, care, mai bine studiate în întreaga Europă Sud-Estică, sînt menite să dea o altă față istoriei antice a acestor regiuni. Prin Daci, despre cari Tacit zice într'un loc „*nobilitatus cladibus mutuis Dacus*“, de asemeni. Care din complexul de neamuri al lumii antice numără nume mai reprezentative decât Alexandru-cel-Mare, Burebista, Decebal? Între elenism și romanism, «de la

¹ În Seminarul aceluiași an, am tratat, după sfatul d-lui Pârvan, despre răspîndirea nord-vestică proto-istorică și istorică a Traciilor, temă cu care mă ocup de mai mulți ani; precedînd-o la exercițiile practice, mai ales în vederea studenților basarabeni, bûcovineni și ardeleni, de o introducere cu privire la ideia originilor în istoriografia românească.

Rim», dar pe un puternic substrat traco-iliric, atestat și ilustrat din străvechi, prin numeroase rămășiți, în tot cuprinsul Europei Sud-Estice și al Daciei, — ne tragem.

Mai mult astfel poate decît pentru toate națiile noastre surori, istoria veche cu științele ei ajutătoare: arheologia și epigrafia, numismatica și geografia antică, înseamnă pentru noi, nu numai preocuparea cu vechi știri din autori — cari, de altfel, nici acestea nu sînt adunate și rînduite¹, ci, mai mult decît aceasta, preocuparea cu știri și lucruri pe care le ascunde solul nostru și pe care la fiecare pas le putem întîlni, din Maramurăș pînă în Valea Dunării, de la Nistrul-de-sus și pînă la Mare, de la Tisa și pînă în Dobrogea: pretutindeni, așezări și morminte preistorice și protoistorice, depozite și lucruri răzlețe, valuri, castele, cetăți, drumuri, lucruri și tesaure barbare. Dacă interiorul Munteniei, Moldova, Bucovina și cea mai mare parte din Basarabia sînt aproape exclusiv preistorice, nu există o mai strînsă legătură de continuitate între preistorie și istorie ca în Dobrogea, Oltenia și Ardeal. Întregă această lume așteaptă cunoscători ai tuturor celorlalte manifestări ale vieții vechi ce a fost odată la noi. Și ce prilej mai fericit de a cunoaște bine țara însăși, cu toate bunurile și neasămănatele ei frumuseți?

Țară cum n'a fost înaintea, cu alte îndatoriri față de bunurile superioare ale culturii care trebuie să o reprezinte. Aceștia trebuie să se recruteze dintre d-voastră. Cu tot ce s'a făcut pînă acum în vechiul Regat, în condițiuni de înțelegere și solitudine absolut inegală și care numai într'o mică parte își află explicarea prin cadrul restrîns în care au trebuit să se desvolte

¹ Mă gîndesc, în felul *Recueil*-ului lui Bouquet, pe care, de și din 1738, încă Jubainville îl numește „breviarul oricărui celtist serios”; în felul lui Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, mai nou numai cu o sută de ani și încă util, cu toată reluarea operei lui de Müllenhoff și R. Much. Ideal ar fi în felul operei lui Vasile Latishev: *Scythica et Caucasica e veteribus scriptoribus graecis et latinis etc.* 2 vol., Petersburg 1897-1906, căreia i-ar corespunde deci o *Scythica, Thracica et Dacica*. Pentru aceasta, de orientare și indemn, n'ar lipsi să fie nici începutul mai vechiu făcut la noi de A. Papadopol-Calimach în *Columna lui Traian*, 1872, no. 28; 1873, n-le 1, 2, 6, 7, 8, 10, 12, 13; 1874, n-le 4, 5, 7, 9; 1875, n-le 1, 2; 1876, pp. 125-126, 165-171, 213-221, 257-269, supt numele „Despre scrierile vechi pierdute atîngătoare de Dacia”. Același în *Columna lui Traian*, 1877, pp. 134-147 tratează despre „*Horățiu și Dacii*”.

toate; cu tot ce s'a făcut în provinciile alipite, de către alții, slăntem totuși, încă pentru multă vreme, în fașa pe care alte nații au trecut-o de mult. În multe părți trebuie să începem, întâiu, pe drumuri de recunoaștere în propria noastră țară, așa precum am văzut că au pornit pretutindeni precursorii studiilor moderne de antichitate.

Dar cu cât mai mare trebuie să fie râvna noastră, a tuturor, știind că 'n lung și 'n larg ne așteaptă pământ înțelenit de veacuri și milenii? Recunoscând, prevenind risipirea sau pierderea, îndemnând și organizând colecționarea și păstrarea, studiind și dând la lumină, vom contribui astfel, încetul cu încetul, fiecare în cercul și după puterile sale, la risipirea întunerecului ce acopere astăzi o parte așa de însemnată a trecutului nostru și al umanității.

Cu aceste credinți și speranțe mă presint astăzi înaintea d-voastră pentru a lucra împreună.

BCU Cluj / Central University **Ioan Andrieșescu.**

Un romantic poet al unității naționale: ROMULUS SCRIBAN

— comunicație la Academia Română —

Întimplarea a făcut să găsesc la un anticvar din București un număr dintr'o foaie literară pe care până atunci n'o cunoșteam, *Dacia literară* din 1868 a lui Romulus Scriban.

De la cele d'întîiu pagini, atît declarațiile lui Scriban, cît și versurile remarcabile, pe care le publică în cele trei numere din I-iu și în cele trei din al II-lea — n-l 4 lipsește — atrag luarea aminte.

Scriban, tatăl arhimandritului și al profesorului de la Iași, făcuse studii la Turin, și, întors de acolo la 1868, pentru a se așeza ca profesor la Galați, unde a lucrat mulți ani pe terenul didactic, încheindu-și zilele la Iași, dăunăzi, era adînc pătruns de ideile care odinioară fuseseră ale lui Asachi și pe care de ce

puțin douăzeci de ani nu le mai reprezintă în literatura noastră nimeni¹.

¹ „Într-o ședință ținută prin Iulie la Academie, d. Iorga a scos la lumină numele lui Romulus Scriban, poetul „iredentismului român”.

Activitatea acestui poet a fost remarcată mai de mult de către Al. D. Xenopol, care, în *Istoria lui Cuza-Vodă*, ocupându-se despre literatura din vremea marelui Domnitor, reproduce poezia lui Scriban: *O noapte pe ruinele Sucevei*.

În 1866 Romulus Scriban a publicat o broșură intitulată *Poeme*, printre care se găsește o frumoasă închinare bisericii lui Neagoe Basarab de la Curtea-de-Argeș.

În anul 1868, Scriban conduce revista „Dacia literară”, din care d. Iorga a citat versul „De la Nistru pân' la Tisa”, cunoscut probabil de către Eminescu.

De la Romulus Scriban au rămas o samă de manuscrise ce dovedesc o deosebită activitate literară. Între aceste manuscrise se găsește o interesantă poemă *Ștefanida*, destinată pentru al patrulea centenariu de la moartea lui Ștefan-cel-Mare (1904). Lucrarea se află în păstrarea fiului său, d. Traian Scriban, magistrat.

Între anii 1885—1900 Romulus Scriban a publicat: *Istoria economiei politice și Istoria comerțului*. Fiind nepotul arhierelui Neofit Scriban, episcopul de Argeș, care pe vremea lui Cuza-Vodă ducea aprige lupte bisericești, Romulus Scriban a fost un auxiliar prețios al episcopului. Pe vremea aceia a tipărit „Reflexiuni politice asupra episcopilor necanonici românești din 1865”. Broșura poartă numărul IV, ceia ce înseamnă că înaintea ei trebuie să fi apărut alte trei.

Romulus Scriban a participat și la acte politice însemnate. În studiul său despre arhierul Filaret Scriban, Constantia Erbiceanu spune că, la 1857, Neofit Scriban, pe atunci arhimandrit și presidentul comitetului unionist din Iași, venind pe furiș la București, pentru a se pune în legătură cu membrii comitetului Unirii de aici, a trecut noaptea granița de la Milcov, fiind însoțit de poetul Romulus Scriban, care purta în sine documentele Unirii.

Romulus Scriban a fost părintele arhimandritului Iuliu Scriban, cunoscuta figură bisericească din zilele noastre.

Romulus Scriban a fost avocat și profesor secundar la Galați, unde a colaborat adese ori la presa locală. Romulus Scriban s'a retras apoi la Iași, fiindcă niciodată nu s'a simțit bine în orașul Galați, pe care-l declara „oraș de negustori”.

Romulus Scriban era un bărbat de înaltă cultură, și toată viața a rămas un visător incorigibil. El a murit la Iași în anul 1912.

Aducând aceste câteva contribuții la activitatea și persoana poetului Romulus Scriban, rămâne ca cercetători mai meticuloși să stabilească valoarea operei.*

(Din ziarul „Avântul”.)

Aurel Savela.

Din acest punct de vedere el merită o cercetare, căci prin el se vedește o stare de spirit interesantă, care era de sigur și a altora dintre studenții trimiși în Italia, — a unui Mălinescu, de pildă, și a câtorva dintre întemeietorii oștirii noastre supt Cuza-Vodă.

De la Italiani Scriban a luat forma poetică. Îi umbla prin minte ideea, ispititoare, a unui epos național ca acelea prin care se onorează literatura Italiei timp de patru secole.

În *Fulgerele lui Joe*, presintate după tipic, cu «argumentul» cuvenit, se înfățișează Discordia, care

cu o sută de guri suflă minia cea păgînă.

Musa, fugind «în munte și în păduri departe», stă «pe virful Pionului teribil». Poetul trece «porțile-î eterne»

Prin străluciri de fulgeri, prin vifore și tunet.

Hidra cu «limbile perfide» i se înfățișează, pe cînd pe apele Mării zărește

... de vifor groaznic învăluită foarte
A României barcă ce se clătia pe valuri.

Descrierea furtunii e luată după modelele sale iubite :

Ah, cine poate spune priveliștea cumplită
Ce se desfășurase în fața mea uimită!
Din ceruri nicio rază nu strălucia s'o scape,
Ci fulgerele numai sclipiau ades pe ape,
Încît era teribil abisul formidabil
Cînd clocotia noianul cel incomensurabil
Și de la răsărituri și pîn' l' apus avîntul
Furtunilor naturii cutremura pămîntul.

Ca să fie scăpată de înghițire România, trebuie să intervie Iupiter însuși, «nalt-tunîndu-l Joe», considerat ca «zin al României». El trăsnește Idra, dar ea se preface într'o «miriadă» de alte dihanii. Iupiter trebuie să lovească din nou, apoi o stea, Dacia Traiană, răsare încălzind și refăcînd cele înghețate în ruina lor. Zina cere să se îndrepte barca, mintuită, către alt term decît al «trecutului de moarte»,

Căci unde va fi stîrvul, și vulturii veni-vor.

O rugăciune se înalță deci, recunoscătoare, către «Penatul dacic» :

Acestui popor mare trimite-i iar unire
În freamătul de codri, în clocotele mării :
Tu în etern protege-l de spiritul trădării.

Poetului nu-i rămâne decît a mulțami Concordiei.

Un episod de epopeie tratat italianește e și în *Fecioarele eroine*,
cu subiectul luat din războiul de libertate al Cretei, cînd

Ca turma grațioasă de albe căprioare
Pe 'naltul țerm al Mării frumoasele fecioare,
Veșmintele strîngîndu-și cu delicata mână,
Fugiră tremurînde de furia păgină.

Ca să scape de Mameluci, ele se aruncă în valuri, și hainele
lor «albiră» ca lebedele de săritura în noian :

Ah, căci n'am fost atunce, pe-acele 'nnalte ripe,
Să vă adun la mine, ca cloșca supt aripe,
Și astfel să vă apăr de crudele pantere
Și să vă scap la sînu-mi cu-a lui Ahil putere !
Ori căci n'am fost sirena din valurile line,
Să vă deschid palatu-mi, să locuiți cu mine...
Departa de acele sălbatece hiene
Să locuim ferice lăcașul de sirene,
Simțind în blîndul suflet eterna bucurie,
Gustînd, etern ferice, nectar și ambrosie.

Și el vrea să le întovărășească acolo cu gîndul :

Ca astfel, cînd tot cerul se va umplea de stele,
Vărsînd făclii pe ape, să nu fiți singurèle.

Ca și Horațiu, el își caută odihnă, în retragerea sa de la
«Cosmoaia». El promite iubitei — bucățile acestea sînt cele mai
slabe — o cîntare de să răsune veacurile.

Oda italiană îl atrage pe acest vechiu student în drept, cu
studiile mai mult sau mai puțin depline. Astfel în *Icoana tau-*
maturgă în care e vorba de cutare chip al Maicei Domnului
făcătoarea de minuni de la mănăstirea Adam :

Atunce, o minune, în sferele sublime
Se 'ntinse nori spre ploaie și a sclîpîit mulțime
De fulgere, și'n tunet a clocotit natura.
A' cerurilor jghiaburi deschiseră sus gura,
Și ploaie abundentă au răspîndit pe lanuri.

Ori în *Meteorul*, care începe astfel, în versuri care nu sînt
de rînd :

De unde vii în noapte, o falnic meteor,
 Și unde duci pe aripi nebiruitul zbor.
 Trecînd prin ceruri singur, pe căi nemăsurate,
 De la eternitate pîn' la eternitate,
 Din marginile lumii tu vii neostenit
 De negure, de globuri etern nebiruit.

Iar, mai departe :

Din infinitul lumii, de unde vii acum,
 Trecînd cu răpegiune în veșnicul tău drum ?

Datina italiană se simte și în versurile închinete unui văr
 căzut în lupta de la Costangalia.

Din Italia el a adus însă, nu numai atîta, nu numai cunoștințele de limbă care-l făceau să presinte fără sfială etimologii ca : *bucur* din *buon cuore*, *Golia* din *guglia* (tun), alături de haiduc din *cai duc* și de *bernevici*—*hibernus nevicus*, ci un puternic simț de latinitate, pe care, din fericire, nu-l duce, pe urmele lui Eliad, în limba scriselor sale. Acest simț îl face să acorde o co-virșitoare însemnătate Daciei.

Astăzi, cînd ea există prin minunea reunită, a unui nou suflet în umanitate cu conștiința luptătoare a neamului nostru, nu e zădarnic să se releveze, chiar și peste multiplele defecte ale unei forme adesea neegale, iubirea, dusă pînă la fanatism și manie, a lui Romulus Scriban pentru Dacia în toate timpurile.

O caută în titlurile lui Traian, pe zidurile muzeelor italiene, o urmărește în izvoarele antice, o descrie cu nesfîrșită dragoste și mîndrie, — o cîntă în natură, ca și în trecutul ei.

Iată *Iarna în Dacia* :

Clătit-au mult-bătrînul Pion cărunta frunte
 Și vifore și viscoli a aruncat din munte.

«A Daciei pleiadă» trebuie să-și reclame dreptul. Cîntînd pe noul ostaș român, el strigă :

Sunați, o zări romane, a țerii înviere
 Și din a dimineții mult gingașă tăcere
 Apropiati momentul, dorit cu înfocare
 Cînd patria să-și ieie anticele hotare !
 Din Nîstru pîn' la Tisa Moldova să se 'ntindă
 Și Dacia întreagă în fine s'o cuprindă !

Doina, slăvită de dînsul, e pusă în legătură cu Dacii, cari

sînt, firește, și Danai, și numele Danubiului se adaugă pentru o mai deplină lămurire. Ea, doina, ar fi fost cîntată întăiu la năruirea Statului dacic :

Atunci păstorul dacic, șezînd pe pisc de munte
 Și aruncînd spre șesuri privirile lui crunte,
 Văzînd pustie toate ruinele fumînde,
 Penații în cenușă, mormintele gemînde,
 La zînul lor Zamolxis cîntară în pădure -
 O doină mult duioasă, de dinșii să se 'ndure !

Iar amintirea Romei se adaugă pentru dînsul, ca și pentru contemporanii săi, cînd vorbește de călușeri, «mîndru suvenir de glorie ai originilor Romei»¹.

Din această concepție daco-romană se destace pentru el un larg patriotism românesc, capabil de a găsi pe alocurea forme superioare, de o neașteptată putere de expresie, a stilului poetic. De atîtea ori el cîntă biruințele lui Ștefan, căruia merge așa de departe că-i atribuie și lupta de la Finta și alte patru, numite după satele vecine. Cînd se nimicesc ultimele rămășițe ale autonomiei ardelenene, el cîntă vesperele de acolo (pp. 61, 86). Se face lauda Craiovei, în versuri mediocre, a Tîrgoviștii, unde amintirile se înșiră prosaic, dar versul știe să spuie cuviincios despre acele «cete care dorm în urnele de piatră», și un sentiment profetic însuflețește aceste versuri :

Iară tu, cetate bravă, o Tîrgoviște bătrînă,
 Martură nemuritoare de o glorie romînă,
 Tu vei fi regină încă ; pe a tale 'nnalte turnuri
 Vor mai anunța victorii,
 Vor mai filfii stindarde demne de măriri antice.

Dar ceia ce trece de valoarea obișnuită a acestei poezii cu versul tare, răsunător, e descrierea Brateșului său :

Frumos e 'n murgul serii, pe-a' Brateșului maluri,
 Să stai tăcut cu ochii, pe 'ntinsele lui valuri,
 Și să gîndești la timpul cînd Petru Rareș fuse
 Pescariu acestor ape..
 Acest loc se'nvelește cu-a' nopții umbre sure
 Și preste dînsul zboară furtunile obscure,
 Și, cînd mă uit pe dînsul, nu îi găsesc hotare :
 Privirea mea se pierde ca pe întinsa Mare.

¹ Este și un cîntec pentru Marsiliesă.

Eu văd bătrînul Emus, privirea mea se pierde
De-aici pe-a celui munte nălțime veșnic verde,
Pe cînd pe fluviul dacic un codru 'ntins de nave
Mi-aduce drag aminte de timpurile brave.

Iar din lăcașul umed al apelor azure
Eu văd sirena nopții prin trestiile sure,
Pe cînd pe țermul verde zăresc lucind mii focuri
A' laielor nomade...

Și cele mai frumoase versuri sînt acelea care trezesc vechiul
Hotin :

Zefirii adiază în coamele cărunte
A' codrului Moldovei ce murmură pe munte,
Dar în Hotin vitejii, de arme coperiți,
Nu mai pîndesc la strajă pe murii năruți.
În vale curge Nistrul, înveluit de noapte...
Azi acvilonul singur mugește prin fereste,
Iar cornul nu mai sună pe 'nnaltele ei creste.

Și tu, Hotin eroic, căzut-ai în ruine,
Cînd își schimbară cursul latinele destine.

Dragonul tău cel groaznic azi șuieră 'n pustie
Și bourul războinic s'ascunde 'n vizunie,
Iar acvila romînă suspină în cătune.

Și iată ce vede poetul în trecutul de năvăliri al bîntuitelor
locuri :

Tu le-ai văzut atunce, Hotin, a noastră famă
Fugind ca niște turme de porțile-ți de-aramă,
Cînd au strigat vitejii pe culmea ta alarmă,
Cînd s'au suit în pîrguri cu arcele ce sfarmă.

Dorința lui de-atuncea s'a împlinit astăzi.

Să mai răsune încă al vesperelor clopot,
Să mai aud pe cîmpuri al oștilor greu tropot,
Să mai privesc pe-această 'nnălțime colosală
Urcată pîn' la nouri flamura triumfală,
Și-atunce să mă mîngîiu de lacrimi și suspin,
Văzînd al nostru bour pe dacicul Hotin.

Înțeleasă astfel, literatura e pentru el, după o nobilă concepție,
«sufletul și pa'adiul unei națiuni. Piere un popor politicește, și
corpul său și veșmintele sale le împart străinii ; însă, dacă acel

popor păstrează literatura strămoșilor săi, limba, moravurile și religiunea sa, atuncea sufletul său se intrupează iară, renaște și crește în timp nou, spre gloria și spre mirarea veacurilor.

„Națiunea română, împărțită în trei Imperii, a trăit cu toate acestea în literatura sa și în Biserica sa, unde a auzit în timpuri barbare limba strămoșească în credințele ab antiquo, repetate și întărite din veac în veac, prin legi naționale și prin strălucirea armelor sale. Literatura dară mintuie un popor ca și puterea armelor, și va fi pentru toate veacurile pururea adevărat preceptul strămoșilor noștri romani că nu numai prin arme se mintuiește republica.

„Literatura mărește popoarele, învie pe cele moarte și sprijină pe cele căzute. Ea este mama copilăriei lor, Musa bărbăției lor și toiagul bătrânețelor lor.

„Fericit poporul care cunoaște acest adevăr; el resistă cu ceririi și, ca luminătorul nopții, luminează în noaptea timpurilor prin operele geniului său, întreține flacăra spiritului național și perpetuă Patria.»

Frumoase cuvinte, în cel mai bun sens al celei mai sănătoase direcții! Ele scusă atâtea insuficiențe și o inegalitate adesea desperantă. Dar mai ales aceste idei, ca și sonoritatea și strălucirea unor versuri, ca și fiorul de trecut, ca și iubirea pentru cuvintele și întorsăturile populare, ca și onestitatea laborioasă a rimei bogate, arată că înaintea luminii lui Eminescu erau licăriri care o prevestiau. Cum, în literatura universală, în Elveția germană un Leuthold are adesea în același timp unele din notele lui Eminescu, în cea românească, pe care o uităm de la o clică la alta și mai ales de la o generație la alta, un Vasile Bumbac, un Romulus Scriban arată că individualitatea genială se desface pe un fond de sentimente și idei comune.

Valoarea noastră culturală nu poate decît să crească prin aceasta.

N. Iorga.

Vechimea culturii porumbului la noi

— Comunicație la Academia Română —

La ce dată s'a introdus porumbul la noi, care acopere cu bogatele lui recolte o mare parte din țarinile românești?

În Apus se știe că el apare numai spre sfârșitul veacului al XVI-lea ca *grîu turcesc* (*blé de Turquie, gran turco*), ori ca «grîu de America», de «Guinea», «grîu de Spania».

În ce privește pătrunderea lui la noi, iată ce ni spun izvoarele.

Până în epoca lui Mihai Viteazul el e înlocuit cu meiul, mălaiul, care se cultivă farte larg și din care, pe atunci, se făcea mămăliga. Graziani, ca și vechiul medic al lui Ștefan cel-Mare¹, știe numai de grîu: «atita grîu se samănă», spune el, «cît trebuie pentru traiul anual; nu samănă înainte de i-iu April»². Numai Joppecourt, la începutul veacului al XVII-lea, vorbește de rodirea pământului moldovenesc în «grîu, orz, ovăs și meu»³.

Mămăliga de meu e pomenită de Bandini, la 1646, în acești termeni: «[Călugării de la Bistrița Neamțului] socot ca o desfătare dacă mănîncă la hramuri mari o plăcintă coaptă în spuză din făină de meu fără adaus de sare»⁴. Mai mult de jumătate de veac mai târziu, Dimitrie Cantemir scrie că „meiul cel mai frumos se face în Moldova-de-sus, pentru care s'a și ivit între ai noștri proverbul: meiul n'are coajă în Moldova-de-jos, în cea de sus mărul». Se adaugă, vorbind, fără îndoială, de mămăligă: «Măcinînd meiul, îl amestecă cu apă și-l coc în formă de pine; cînd e caldă [plăcinta], adesea o mănîncă cu unt»⁵. În 1668 o vînzare se face pe merțe de meu și de săcară⁶. O însemnare din același timp știe numai de grîu, săcară, mălaiu, orz, ovăs⁷.

¹ Hurmuzaki, VIII, la a. 1504.

² Legrand, *Deux vies de Despote*, p. 169.

³ Papiu, *Tesaur*, II.

⁴ Pro deliciis habent și ex millii contusi fufuracea farina tortam subcinericiam sine salis condimento in magnis festivitibus comedant (*An. Ac. Rom.*, XVI, p. 235).

⁵ Millum in superiore Moldavia quam elegantissime nascitur, unde inter nostrates ortum proverbium: milium in inferiore, malum in superiore parte Moldaviae corticem non habere. Hoc contusum pinsunt et ad panis formam coquant; idem, dum adhuc calidum est, frequentes cum butyro comedunt; *Descriptio Moldaviae*, pp. 27-8.

⁶ Ghibănescu, *Surete și izvoade*, IV, p. 117 (126).

⁷ *Uricariul*, XXIII, pp. 288-91.

În Țara-Românească era așa de întinsă această cultură, încît pe vremea lui Radu-Vodă Șerban, îndată după Mihai, se pomeneste «birul mălaiului»¹. Până la 1771 ea e menționată în Moldova².

Nimic nu dovedește că porumbul s'ar fi introdus printr'o măsură domnească, în vremea lui Șerban Cantacuzino, la Munteni, decît această mențiune în raportul, de pe la 1770, către Ruși, al generalului și Ban Mihai Cantacuzino Măgureanul: «Acest Domn a adus întâiu porumbul, căci mai înainte nu era»³, — cum a făcut și fabrica de postav de la Atumați.

Del Chiaro, vorbind despre Țara-Românească supt Brîncoveanu, îl cunoaște însă. El spune așa: «În Muntenia se ară de două ori pămîntul toamna și apoi se samănă grîul, care, înainte de a ninge, crește până la înălțimea de o jumătate de palmă; adăugindu-se apoi zăpada, cade acela, și primăvara crește iarăși până la maturitate. Meiul se samănă primăvara și se culege în Iulie. Porumbul — *il formentone o sia gran turco* — se samănă tot așa primăvara și se culege în August»⁴.

Numele de porumb, după analogia porumbului, a porumbelului⁵ — cu acesta sămînînd știuletele —, de păpușoiu, după asemănarea cu păpușa, de cucuruz, care nu poate veni dintr'un izvor comun latin, din cauza firziei introduceri a plantei în Europa⁶, ci pare a veni din comparația bobului cu insecta buburuz, arată noutatea pe pămîntul românesc a plantei acesteia. Popușoiu e la 1743 și numele unui Țigan⁷.

¹ *Uricariul*, I, p. 138.

² *Studii și doc.*, VII, pp. 23, 94-5.

³ Αὐτὸς ἔφερε καὶ τὸ πορὸμπι, ἐπιστὴν τὸ πρότερον ἔξεν ἦτον; *Ἱστορία τῆς Βλαχίας*, editată de frații Tunusli, Viena, 1806, p. 285.

⁴ În Valachia arano due volte la terra nell'autunno, e poi si semina il grano, il quale, prima che nevichi, cresce all'altezza di mezzo palmo; sovraggiungendo poi la neve, cade quello e a primavera torna a crescere sino alla maturità. Il miglio si semina la primavera e si raccoglie nel luglio. Il formentone o sia gran turco si semina parimente la primavera e si raccoglie l'agosto.

Delle rivoluzioni della Valachia, ed. N. Iorga, p. 31.

⁵ Se zice și *porumbi* la plural (v. *Studii și doc.*, VIII, p. 149, no. 21).

⁶ Și Austriei zic *Kukurutz*; *ibid.*, p. 152, no. 167. Italianii au însă, dialectal, îmi spune d. Sextil Pușcariu, *cocoriza*.

⁷ *Uricariul*, XXI, p. 414.

Întâia oară am găsit în Moldova, unde porumbul i-ar fi impus Constantin Mavrocordat¹, mențiunea «păpușoiului» în 1741, când se vorbește de opreliștea cererii de a se da „grăunțe de cai”², apoi în 1744³.

La 1752 era «obiceiul» la Munteni că «porumbul să dijmuiește cu pogonul, de pogon cite 4 baniși de porumbu, și banișa de ocă 22»⁴. Aici în Moldova, la 1776, se socotia ca un abus când «dejmă din păpușoiu nu se lua după obiceiul: din 10 prăjini una, la vremea culesului, se lăsa până își strîngeau păpușoiu de pe țarină, și apoi mergea de le lua cite două pătrări de grăunțe de păpușoiu de tof pogonul»⁵.

Am spus că răspîndirea iute a porumbului s'a datorit faptului că Turcii nu-l cereau de la noi, dorind numai de pîne. Totuși iată că la 1735 încă găsim mărturia fetelor unui Ioniță Clijan, din Moldova, care arată că au fost silite a-și zălogi moșia pentru că «tatăl lor rămăsese dator cu 50 stamboale păpușoiu unui Turc Mimici»⁶. Mențiunea însăși a «stamboalelor», a măsurilor de Sтамбул pentru măsurarea porumbului, nu e fără importanță.

Cînd însă, pe la începutul veacului al XVII-lea, se arată obiectele de export la Constantinopol, e vorba numai de «grîu, miere, unt, catramă sau cașcaval, brînză»⁷, de și tot acolo, înșirîndu-se «roada pămîntului din sămănături», găsim: «grîu, orz, ovăs, meu, porumb, pănichiu și rișcă»⁸. La sfîrșitul aceluiași veac, Poarta nu rechiziționa și acest «grîu turcesc»⁹.

În Ardeal, unde Guvernul opria, la 1686, ca el să înlocuiască grîul, cucuruzul apare mult mai tîrziu și numai rîzleț¹⁰. Aici s'a păstrat, mult timp, echivalența «cucuruz sau mălaiu». Dar

¹ Philippide, Γεωγραφικὸν τῆς Ῥουμανίας, pp. 93-4.

² Studii și documente, VI, p. 311, no. 9. Dar și „grăunțe treierate” la „pîne”; *ibid.*, p. 220, no. 72.

³ *Ibid.*, XVII, p. 216.

⁴ *Ibid.*, V, p. 197, no. 68.

⁵ *Uricariul*, XXI, p. 215.

⁶ *Ibid.*, p. 206.

⁷ *Ibid.*, XIII, p. 53.

⁸ *Ibid.*, p. 57.

⁹ *Doc. Callimachi*, I, p. 52, no. x. Cf. și foarte buna notiță a d-rului Felix, în *Enciclopedia română*, la art. *zea mays*.

¹⁰ *Studii și doc.*, XIII, p. 154, no. 528.

la 1815 se aduceau acolo, din Moldova, 20.000 de chile de cucuruz, de și *exportul acestui articol trecea ca oprit, ba încă «în chipul cel mai strict»*¹.

Acestea sînt faptele. Venim la interpretarea lui Cantacuzino, care, scriind pe la 1780, avea tot interesul să atribuie unuia din neamul său inovația introducerii porumbului. Dar, pe de-o parte, stăpînirea lui Șerban Cantacuzino a fost foarte scurtă și împovărată de multe griji. Un contemporan, Del Chiaro, nu-i atribuie o asemenea învoire. Iar pentru epoca lui Brincoveanu el vorbește de această cultură ca fiind orînduită, cu soroacele ei, și așa de bine cunoscută, încît nu simte nevoia să spuie un singur cuvînt despre începuturile ei. Dar totuși ea nu era așa de importantă încît să lucreze pentru export: în condica de socoteli a Domniei, ca și în cronica oficială a lui Radu Greceanu e vorba numai de făină și de grîu, trimise cu obroace ori chile de Stambul sau de orz.

Slujitorilor li se împart «speaie de grîu de li s'au făcut pine»², mănăstirilor „obroace de grîu”³.

Întrebarea se pune atunci: nu s'a făcut oare o confuzie între acest Șerban-Vodă și Radu Șerban de la începutul veacului al XVII-lea? Introducerea porumbului *atunci* ar fi în legătură cu ceia ce se petrece în țerile apusene. Mălaiul de care se vorbește — cu mămăliga lui cu tot —, mălaiul cu numele căruia e poreclit și Mihai Viteazul⁴, la Sași, înseamnă și azi, pe alocurea, porumb.

Dacă totuși s'ar păstra data introducerii care se primește de obicei, mai potrivit pentru o astfel de «idee economică» ar fi altcineva decît Șerban Cantacuzino, și anume fratele său Constantin, care stătuse ca școlar în Turcia și care revenise în țară din Italia, unde acum cultura porumbului era foarte răspîdită. D. Sextil Pușcariu îmi observă că în Sardinia și în alte părți italiene se întîmpină chiar nume asămănătoare cu acela de cucuruz.

Cît privește Moldova, dacă al treilea Mavrocordat ar fi introdus porumbul, cum se face oare că în Condica de porunci a

¹ *Documentete Callimachi*, I, p. 221, no. CLXX; p. 222; p. 224, no. 172; p. 225.

² Aricescu, *Revista istorică a Arhivelor* (Condica brîncovenească).

³ *Doc. Callimachi*, I, p. 148.

⁴ În Italia mămăliga se chiamă și *milliosa*.

lui Constantin-Vodă, care cuprinde peste o mie de acte, nu se află un singur cuvânt, un rînd măcar de recomandăție în acest sens, de și se cuprinde înuntru și toată gospodăria țerii? De ce se vorbește, e adevărat, de «grăunțe», care pot fi însă și de orz și de ovăs, dar numai în general de *pîne*, de «pînea» de un singur fel¹?

De ce, apoi, în ordinul către Manolachi Costachi, specificîndu-se de ce grîne e vorba, se arată numai prețul la chila de grîu și la chila de orz²? De ce, cînd Poarta cere să se «cerce prețul» produselor Moldovei, al zaherelei, se înșiră, nu popușoiul, ci *mălaiul*, după orz, unt, miere, ceară, său, pastramă, «cercheziagă», fasole și numai înaintea brînzii³?

De ce, în laudele ce și le comandă Domnul în Apus, nu se amintește acest act civilisator?

Și într'o țară și în alta trebuie admisă o mai veche cultură restrînsă, pe care numai de la un timp — mult mai curînd în Țara-Românească — a făcut-o mai deasă nevoia de a păstra pentru noi un produs de care Turcii, lacomi pentru toate celelalte, n'aveau nevoie decît ca negustori.

Turcii însă, în timpul războaielor cu Ungaria ale lui Soliman-cel-Măreț, până dincolo de jumătatea veacului al XVI-lea, ni cereau, cum dovedesc documentele păstrate⁴, numai grîu și orz. A urmat o epocă de lupte cu Persia, cînd furniturile militare se luau de aiurea, iar, cînd Sinan-Pașa a reînceput războiul cu Imperiul Casei de Habsburg, țerile noastre fură mult timp în stare de răscoală.

După aceia, dacă în campaniile polone noi trebuirăm să dăm hrana oștilor otomane, Domnia lui Murad al IV-lea înseamnă o lungă serie de războaie asiatice, care permise lui Vasile Lupu și lui Matei Basarab o politică liberă, mergînd până și la războiul purtat pe sama proprie. Brîncoveanu a dat, într'o nouă

¹ V. d. ex. *Studii și doc.*, VI, p. 313, no. 711. Un singur fel de făină, p. 327, no. 823; un singur fel de pîne la conace, p. 347, no. 1007.

² *Ibid.*, p. 382, no. 863. — E vorba, în adevăr, de exportul silit la Turci.

³ *Ibid.*, p. 371, no. 1209.

⁴ N. Iorga, *Documente și cercetări asupra istoriei financiare și economice a Principatelor Romîne* (extras din „Economia Națională”), București 1900, p. 177 și urm.

serie de lupte turco-austriece, numai grău stăpînilor săi. Cînd după 1730 campaniile pentru posesiunea Principatelor se pornesc, cererile devin tot mai dese și nevoia culturii ale cărui produse nu erau cerute de Turci se impune tot mai mult.

E explicația simplă a unei mari prefaceri economice.

N. Iorga.

CRONICĂ

Săpăturile de la Curtea de Argeș.

Supt harnica îngrijire a d-lui V. Drăghiceanu, săpăturile din vechea biserică domnească a Argeșului continuă. Descoperirile făcute până acum vor da de sigur prilej unor îndelungate și amănunțite cercetări. Se poate totuși încerca, într'o ochire de sigur superficială, o revizuire sumară a celor găsite, o resumare a trăsăturilor caracteristice ale comorii scoase la iveală de norocul și priceperea secretarului Comisiunii Monumentelor Istorice.

În mormîntul găsit în partea dreaptă a bisericii, se pot vedea acum, așezate cu grijă, rămășițele unui Voevod — ctitorul pe semne — întins în locul de cinste. Zdreanțele de stofă roșie ce nu s'au prefăcut în praf arată o îmbrăcăminte ce samănă mult cu cea a Domnului pictat de-asupra ușii de intrare; cu chipul acestuia s'ar potrivi, de altfel, firele de barbă și păr castaniu, aflate în mormînt, precum și trupul de om slab și mic la stat al celui îngropat. Tunica lungă, centura, mînecele strâmte, completeate cu pantalonii strîns lipiți de trup și de încălțămîntea cu vîrf ascuțit din pictură, ni dau o haină vădit occidentală. Într'o îmbrăcăminte de aceeași tăietură sint înfățișați Carol Robert și Ludovic-cel-Mare în cronicile ungurești. Mînecele, cu șirul lor de mărgăritare, le găsim la statuile Fântînii Profeților, cioplite la Dijon de daltă iscusită a lui Claus Sluter (la începutul veacului al XV-lea (v. Vitry et Brière, *Doc. de sculpture française du Moyen-Âge*, pl. cviii). Interesantă e cununa așezată acum pe craniul înegrit, alături de care căzuse. O îmbrăcăminte ușoară de fire de aur acopere capul.

Din patru inele de aur cu pietre scumpe, găsite pe oasele degetelor, două poartă, în litere gotice, formule latine de rugăciune.

Ceia ce însă dă o deosebită valoare descoperirii acestui mormînt e podoaba de aur care strălucește de-asupra brîului. Păta sau cutie de moaște, rostul ei nu se poate încă desluși. Cu turnurile masive din colțuri, cu turnulețe suptiri și horbota de aur a cadrului gotic de la mijloc, cu zidurile crenelate ce urcă spre cetățuia din vîrf, ni înfățișează un castel feudal în miniatură. De fiecare parte a cadrului central veghează, pitici, un bărbat și o femeie în portul veacului de mijloc apusean. Nu se deosebește mult de ornamentația de aceeași natură a blasonului lui Ludovic-cel-Mare de Anjou, păstrat în Tesaurul capelei ungu-rești de la Aachen (reprodus în Sayous, *Hist. générale des Hongrois*, Budapesta 1900, p. 182). În partea de jos două flori de crin întregesc această apropiere. Enigma însă se află la mijloc, în chipul de bronz al unei lebede cu cap de femeie, așezat pe un părete cu urme de smalt albăstriu. Să fie un bronz roman?

De observat nasturii de metal ce încheie haina, și pe cari se găsește scutul, împărțit în două, cu patru grinzi transversale, al Ungariei, simbol de suzeranitate ce se află și pe monedele lui Vlaicu-Vodă (v. Hasdeu, *Etym. Magnum Romaniae*, p. III, s. verbo *Ban*, tab. A).

După fragmentele de stofă găsite, mortul era înfășurat ca într'un fel de giulgiu, cusut cu ornamente în formă de cruce cu brațele întoarse.

O lespede de mormînt, aflată în apropiere, arată în capătul de sus un scut triunghiular cu stema ștearsă, iar în margene o inscripție slavonă, din care se poate reți cuvîntul «Voevod» printre alte litere răslețite.

În partea stîngă un șir întreg de mormînte a dat la iveală oase necunoscute, arătînd oameni de vîrste deosebite. În jurul stîlpului din fața catapitesmei, pe care e zugrăvit oșteanul în zale, fără cap, s'au găsit rămășițele unor tineri de vre-o cinsprezece, douăzeci de ani. Tot aici s'au aflat ornamente de aur, avînd forma unor flori de crin, prinse odinioară pe haine acum putrezite. În mormîntul de supt stîlp un obiect lucrat în aur arată un chip de om tînăr, cu trupul aplecat și minile întinse; atît natura lucrului cît și îmbrăcămintea au o înfățișare hotărît occidentală, cu pantofii lungi cu vîrf acuzat, cu pantalonul strîmt și minciile lipite de braț, cu mantia largă căzînd de pe umeri, fără să mai vorbim de părul rotunzit în plete până pe grumazi. Pri-

vind de mai aproape și ostășul zugrăvit pe stilp, deslușim din pictură tot portul cavalerilor Apusului: zalele așezate asupra tunicii lungi, scutul a cărui stemă a fost ștearsă, spada și sulfa, coiful cu lungă coamă roșie. Pe biserica Sf. Ioan de la Troyes, din sec. al XIV-lea, un cavaler în luptă cu un leu ni arată aproape aceiași haină (Vitry et Brière, *ibid.*, pl. xxxix, 9) Coiful ar fi interesant de comparat cu cel închipuit pe monedele din această vreme a Țerii-Românești. Amănunt important: pe mîneca dreaptă se găsesc florile de crin zugrăvite foarte lămurit. Pe zale un semn în formă de E întors ar aduce aminte de ornamente de aceeași înfățișare, aflate în mormîntul dedesupt, de-avalma cu crinii aurii.

Printre inelele găsite în această parte, mai spre stînga, toate lucrate cu multă iscusință și îngrijire, unul are doi lei și inscripția germană «Hilt Ghot». Tot doi lei și o literă latină stilisată — un S culcat — ni arată și o brățară de aur minunat lucrată. Alt inel, mai masiv, poartă o piatră săpată antică, iar împrejur, în slove chirilice, o inscripție slavonă, ce-ar fi însemnînd: «Răsplătească Dumnezeu». Aduce aminte de moda occidentală a inelelor sigilare, cu pietre săpate sau camee antice.

S'au încercat și propus identificări ale scheletelor găsite. În orice cas, natura obiectelor aflate până acum, felul lucrului, portul celor îngropați sau zugrăviți au o înfățișare hotărît apuseană, și anume din veacul al XIV-lea. Florile de crin și scutul unguresc arată legături cu dinastia de Anjou, care a cîrmuit Ungaria, supt Carol Robert și Ludovic-cel-Mare, între 1308 și 1382. Împreunarea, într'un singur loc, a juvaierelor lucrate poate de meșteri italieni sau francesi, a picturii bizantine, a slovelor slavone e o sintesă a trecutului nostru: doar am crescut și ne-am desvoltat, în drumul mare al năvălirilor, la rîspîntia a două legi — papistașă și pravoslavnică —, și a trei lumi — latină bizantină și slavă.

Gh. I. Brătianu.

* * *

După amănunțita descriere a d-lui Gh. I. Brătianu și cele două scrisori pe care d. Drăghiceanu însuși mi le-a adresat și care au apărut imediat în foaia «Neamul Românesc», adăugim completările cuprinse într'o a treia scrisoare a d-lui Drăghiceanu, în acest cuprins:

«Vinerea trecută am încheiat cu lucrările de sapă în biserică. Am găsit 15 schelete în 14 morminte:

La mormîntul lui «Negru-Vodă», cel dintre stîlpii din dreapta naosului, am scos paftaua care represintă un castel feudal în al cărui portal stă o lebadă cu capul de femeie (Leda), iar nu Maica Domnului, cum am crezut la început, cînd nu puteam face o cercetare mai de aproape.

La dreapta acestui mormînt am dat de mormîntul Doamnei lui «Negru-Vodă», Ana, după tradiție, complect profanat.

Între aceste morminte, și la picioarele lui «Negru-Vodă», am dat de cosciugul fiului lui «Negru-Vodă», care avea un șnur de fire de aur pe cap și nasturii tunicii, în număr de patru, avînd gravate pe fiecare din ele una din literele gotice R, O, I și un vulțur.

La stînga lui «Negru-Vodă» este mormîntul unui Domn al cărui cap poartă începutul unei diademe cu mărgăritare. De și profanat, am găsit aici un minunat inel cu ametistă.

La stînga acestui mormînt este mormîntul lui Vladislav-Vodă și al soției sale, care mi-a dat zalele Voevodului (de aramă), brățara, cerceul cu perla și o agrafă reprezentînd o persoană medievală în costum feudal, ale Doamnei. De asemenea frînturi din piatra funerară cu resturi de inscripție, din care una cu *lais [V]la[d]is[lav]*.

La stînga acestui mormînt, între stîlpii naosului din stînga bisericii, am găsit mormîntul unei rude domnești, care avea inelele cu vulturii afrontați și inscripția «Hilf Ghot», cum și inelul bizantin cu inscripția slavonă *nandu dobtproste*.

La intrarea în biserică, la stînga, lângă zidul de Nord, se află mormîntul profanat, fie al unui Domn, fie al unei rude domnești, mai sigur.

Tot la intrare, lângă stîlpul din stînga, e mormîntul unui copil domnesc, nevrîstnic.

În fața altarului, la picioarele tîmplei, sunt șese morminte de cavaleri, fii de Domni sau de rude domnești, dintre cari cel, cunoscut, al cavalerului zugrăvit mi-a dat insigna cu cavalerul; altul mi-a dat ornamentația cu *fleurs de lis* de aur conturată cu mărgăritare; altul mi-a dat piatra mormîntală decorată cu un scut cu inscripția mutilată: [Prestavise V]olslav [sin poco-inago] lo Alec[sand]ra Voivodă poci mța Ghenar. De asemenea

diadema de lame de aur, butonii, egreta de fire de argint (surgiciul), un inel. Acest mormînt e lângă păriletele sudic.

D. Mateescu, profesor în Rîmnicul-Vîlcii, mi-a trimis fotografia unei teracote ce represintă un cavaler feudal călare, în costum cu platoșă și pîteni, care teracotă a fost luată acum douăzeci și cinci de ani din ruinele palatului domnesc.

După ce am legalizat la Judecătoria spusele legendei în privința pomenirii lui «Negru Vodă» la fiecare hram al bisericii, am găsit la preotul bisericii, Dumitrescu, pomelnicul bisericii din 1863, copiat de pe altul din 1812. Pomelnicul, «ctitoria acestei biserici», începe cu Radul Voevod, Ana Doamna, Neagoe Voevod, Despina Doamna. El continuă cu Vadislav Voevod, Cherara Doamna, Mircea Voevod, Dan Voevod, Ștefan Voevod, Dan Voevod, Vlad Voevod, Basarab Voevod, Nicolae Voevod, Alexandru Voevod (*sic*), Mihail Voevod, Nicolae Voevod, Alexandru Voevod (*sic*), Marghita Doamna, Gavril Voevod, Vasile Voevod, Dan Voevod, Neagoe Voevod, Teodosie Voevod, Simeon Voevod, Vlad Voevod, Moisi Voevod, Vladislav Voevod, Petre Voevod, Radu Voevod, Iliș Voevod, Duchina Doamna, Radul Voevod, Petru Voevod, Alexandru Voevod, Dimitrie Voevod, Marco Voevod, Alexandru Voevod, Mihail Voevod, Nicolae Voevod, Leon Voevod, Masgasanta (*sic*) Doamna, Radul Voevod, Alexandru Voevod, Elena Doamna, Radul Voevod, Gavril Voevod, Moisi Voevod, Alexandru Voevod.

Imediat ce am terminat lucrările am trecut la Sîn-Nicoară. În acest timp d. Noroceă, ca o încununare a lucrărilor, a descoperit un grafic pe zidul Nord al bisericii domnești, în naos, făcut înainte de zugrăvirea bisericii: «Preastavistia velichi Basarab Voivoda». Începutul, pe care el nu l-a cetit, l-am descifrat eu: «vă Dlgopolea». Astăzi d. Noroceă a găsit și leatul pe un rînd mai sus: «vleat 6860» (1352).“

Pentru mine Domnul îngropat în biserică isprăvită pentru Mitropolie de Alexandru-Vodă, care se știe că e îngropat în biserică din Cîmpulung, nu poate fi decît tatăl său Basarab, care deci va fi fost începătorul zidirii. El a murit înainte de a se fi făcut pictura, cum dovedește grafitul aflat de d. Noroceă. Poate că și Vladislav să-și fi aflat odihna aici (cele două inscripții pe piatră). După el, fratele său Radu, a cărui pomenire s'a păstrat mai bine, s'ar fi astrucat și el aici.

Caracterul latin al hainelor, ornamentelor, sculelor, e perfect corespunzător cu cea d'întăiu situație internațională a Domniei din Argeș-Cimpulung cu legături la Făgăraș-Amlaș, Hațeg și Severin. Acest caracter l-am semnalat și aiurea.

Toată lumea științifică cunoaște căsătoria lui Alexandru-Vodă cu Clara de Doboca, din neamul Dobîcescul, o catolică. Puțini au observat însă articolul din *Századok*, pe 1910, al canonicului Karacsóny, din care rezultă că Radu, ca frate al lui Vladislav, e pomenit într'un document al familiei Szirmay (păstrat în Muzeul Național din Pesta) la 1377.

D. Karácsny cetia (p. 181): «Godon»; de fapt nu poate fi decît *Radou*. O fată a lui Alexandru, alta decît cele măritate în Balcani, a luat pe la 1356 pe ducele de Oppeln Ladislav; moartă innainte de 1367, lăsînd o fiică Elisabeta, ea e inmormîntată lângă altarul bisericii Sf. Elisabeta din Oradea-Mare.

Dacă în Muzeul citat cercetările pe care le inițiam încă de atunci, fără rezultat, sînt azi imposibile, nimic nu împiedecă azi pe acelea de la Oradea-Mare, pe care Academia le poate cere fără zăbavă. N. Iorga

* * *

Un umanist ungar despre noi.

E vorba de *Ianus Pannonius*, „Johannes Ungheretus“ (1434-72), „poetarum sui saeculi facile princeps“, cum îl presintă ediția operelor sale din Utrecht 1784, (de unde și caracteristica lui Voigt, *Wiederbelebung des klass. Altertums*, II, 318: „in seinem Jahrhundert der geistreichste Dichter Ungarns in lateinischer Sprache“).

Învățatul episcop de Peć (Fünfkirchen) a cîntat „victoriile“ lui Mateiaș asupra lui Ștefan-cel-Mare și Vlad Țepeș, în versuri care, pe cît știm, n'au fost semnalate.

Le reproducem, după ediția citată (I, p. 453 și urm.):

IV. De captivitate Dragulae Wajvodae Transalpini¹.

Dicite, Io Paean! captus fert vincla tyrannus,

Si modo non falsum publica fama sonat.

Dicite versus, Io Paean!, et carmina festis,

Pierides Nymphae, iungite festa choris.

At tu, cui nullo decus hoc cum sanguine venit,

Ut quid iam medio frigore victor abes?

¹ V. I. Bogdan, *Vlad Țepeș*, p. 29 și urm.

Hoc unum cuncti te supplice voce rogamus,
 Redde tuis vultus, rex venerande, tuis.
 Sin populi nil vota movent, hoc sponsa precatur,
 Hoc genitrix ; an et his, dure, negare potes ?

V. *Conqueritur de mora regis Matthiae in Moldavia*¹.

Sarmatici montes et vos septemplicis Istris
 Caerulea Euxino cornua mixta Mari,
 Ac tu Romanis olim possessa colonis,
 Sed iam corrupto, barbara tera, sono,
 Quid dominum lentis longe retinetis in armis ?

Reddite, si pudor est, absentum reddite tandem :
 Nubere parva, iam Catherina potest.

VIII. *Gratulatur de duplici victoria Matthiae*².

Matthiae gemini simul accessere triumphi :
 Una simul fixit, bina tropaea, manus.
 Nam transilvanæ subit en ! Moldavia palmae,
 Non tam astu, ferro quam superata gravi,
 Succubere duae, diversis artibus, orae.
 Hanc virtus, illam contudit ingenium.
 Pugnavit nullo solers ibi sanguine Pallas,
 Hic Bellona suos perculit ipsa Getas.

IX. *De signo Ioannis Vitezii archiepiscopi*³.

Dum fera Matthiae premitur Moldavia regi,
 Ioannis signum draesulis is'ud erat.
 Retulit hoc domino, fuis, sua turma, Valachis,
 Devota templis obtulit ille manu.

X. *De signis quae, Moldavis erepta, in templo B[eatæ] Virginis
 Budae suspendebantur.*

Rex, tibi, Matthias, haec signa, puerpera Virgo,
 Moldavis forti nuper adempta manu,

¹ La Baia, în 1467. Cf. Gh. I. Brătianu, *Lupta de la Baia* (după izvoare ungurești), în această revistă, an. V, p. 216 și urm.

² Aluzie la aceiași „victorie” de la Baia și la pacificarea rebeliunii din Transilvania (Bonfinius, ed. Colonia, p. 393 și urm.).

³ Johannes Vitez de Zredna, episcop de Oradea-Mare (1445), cancelar, al lui Mateiaș Corvinul și adevăratul întemeietor al umanismului în Ungaria, era unchiul lui Ianus Pannonius (cf. Voigt, *o. c.*, II, p. 316).

Quae modo barbaricas duxere in bella catervas,
 Nunc sacro pudent conspicienda tholo.
 O mactum virtuti ducem! cui contiget uni
 In propria duros sternere sede Getas.
 At tu, diva, suis iterum sic annue votis,
 Victor ut e Turcis mox tibi plura ferat.

V. BOGREA.

* * *

Ioan Asen în „Alexandria” românească.

„Vărul lui Alexandru”, orînduit de acesta ca „Împărat al Tatarilor”, în locul îndrăznețului *Altamiș*, se chiamă, în unele ediții ale „Alexandriei” noastre (cea de la Brașov, 1915, d. ex.): *Francisc viteaz* (p. 20) sau simplu *Francisc* (p. 22). Ediții mai vechi îl numesc: *Frantș*. Și e clar că — prin acest „Frantș” — „Francisc” represintă pe personagiul corespunzător din redacțiunea sîrbească: *Lanțatura* sau *Vanțatura* (cf. Cartoian, *Alexandria în literatura românească*, p. 44).

Întrebarea e: ce poate fi și, mai ales, care poate fi acest enigmatic *Lanțatura* însuși?

Răspunsul ni-l dă Cronica lui Ramón Muntaner, Cataianul din sec. al XIII-lea (cf. N. Iorga, *Istoria literaturilor romanice*, I, p. 136), în care Ioan Asen al III-lea (1277—80) apare supț numele de „l'emperador *Lantzaura*” sau „*Cantzaura*” (v. Buchon, *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIII-e siècle*, Orléans 1875, p. 415 sqq.; cf. fragmentul, cu greșeli în text și 'n traducere, din „Arhiva istorică”, I², p. 171 sqq.).

Rectificarea editorului frances că „Azan était, non empereur, mais roi des Bulgares” (p. 416, notă), se înlătură prin faptul, cunoscut, că Assenizii purtau acest titlu: „Assenus Burul [Borilă], imperator Bulgarorum”, spune, d. ex., un document de la Bela al IV-lea (cf. Jireček, *Gesch. d. Serben*, I, 293, nota 2), iar la Bongars (*Gesta Dei per Francos*, II, p. 72), același învățat relevă (*Gesch. d. Bulgaren*, p. 375) epitetul de „imperator Exagorarum”, curent în actele italienești ale timpului: „imperator de Zagora” (ἄρχων τῆς Ζαγοράς, în cele grecești). Dreaptă e în schimb observația (p. 428, notă) că supț „Lantzaura” Muntaner înțelege, cînd pe Asen însuși, cînd țara lui (exemplul „l'anperi de Lantzaura” e însă rău ales, fiind echivoc; se putea cita: „emperador

de Lantzaura“, din cap. CCX sau CCXII). Ca o urmare a acestei oscilații trebuie privită și confuziunea între Andronic II Paleologul, „Emperador“ κατ' ἐξοχήν, și cestălalt „emperador“, Lantzaura, din cap. CXCIX, unde Maria, „filla del emperador de Lantzaura“, e arătată la început ca „neboda del emperador de Lantzaura“, — de fapt: nepoata Împăratului Andronic, cumnat cu Asen, părintele ei. Același capitol înfățișează, de altfel, pe Mihail Paleologul, tatăl lui Andronic, drept fiu al acestuia. — Dar toate aceste pecadile genealogice ale cavalerului catalan nu ne importă aici: de reținut e identitatea lui *Lantzaura*, (Asen) cu *Lançatura* („Francisc“), care devine astfel un prețios element cronologic pentru datarea originalului sîrb și versiuni românești a „Alexandriei“.

Cît pentru *Altamiș* sau *Altalmiși*, numele „Împăratului Țatarilor“ (sau „Cumanilor“), care amintește pe *Atlamoș*, căpetenia tătărească din 1345, — el pare a se fi păstrat și ca nume de munte: *Altămuș*, în jud. Dimbovița, nu departe de *Picineagu* (v. Alessandrescu, *Dicț. geogr. al jud. Muscel*, pp. 7, 271).

V. BOGBEA.

* * *

Doamnele lui Constantin-Vodă Șerban.

Izvorul istoric ni-a păstrat numele soției lui Constantin-Vodă: *Balașa*. În «Călătoriile Patriarhului Macarie», tradus de d-ra E. Cioran după versiunea englesă a lui F. C. Belfour, el apare supt forma *Belezza* (p. 171), care nu e decît transcripția în fonetism engles a lui *Bilița* = slav. *Bilica*, «Blanche, Bianca» (cf. și *Asprița* = ugr. *ásprítza*), deci: *Bălașa*.

Dar relația de călătorie a diaconului de la Alep vorbește de o a doua soție a Domnului muntean (p. 214 și urm.):

«În 8 Novembre, Domnul nostru Patriarh a cununat pe Constantin-Vodă cu o sclavă circasiană, pe care a numit-o la botezul ei Natalia (*Nadala*), adică *Κοριακή* (?).»

După părerea noastră, acest *Κοριακή* nu trebuie suspectat: el duce, tocmai, la adevărata interpretare a lui «Nadala» din Belfour, — ortografie englesă a numelui *Nedelea* = slav. *Nedelea*, «Dominica, Domnica». În același chip, *mataris* (p. 48) și *Jenkëna* (p. 197) sînt aspecte engleze ale turc. *meterez* și *Cinghenea* (Țigan); *Rizmanji* (p. 46) e: *rizmanji*, «Vistier», de la slav.

riza, 'vestis' ('cămașă', la Bulgari și la Romîni din Serbia: Giulea-Vilsan, p. 318; cf. *Coșula*), sîrb *riznica* = byz. βεστίαριον (cf. *comoara* = sl. *komora* = lat. *camera*, sc. *regis*); *Camșora*, «mănăstire» sau asil de săraci» (p. 205), lângă Argeș, ar putea fi *Căscioare* (v. N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, II, p. 51); *Tlajno*, pasul către Ungaria de atunci (p. 257), e, cu toate îndoielile d-lui Popescu-Ciocănel (*Buletinul Soc. Geogr. Romîne*, XXXII, p. 33), sigur: *Teleajenul* (pasul *Tranga* din N. Iorga, *Istoria armatei românești*, II, p. 88, să nu fie *Strunga*? Dicționarul Geografic dă o trecătoare cu acest nume în jud. Dîmbovița)...

Numele *Nedelea* însuși e destul de răspîndit în onomastica românească. Ca nume topic, v. la Frunzescu, unde și *Nedeia* (despre fabuloasa «Nedeia-Cetate» din Ispirescu — cf. *Filipus-Cetate, Cetatea Filipusa* din *Philippopolis, Philippograd* —, v. *Etym. Magn.*, IV, p. cxxix sqq.). *Nedeia*, «zi de tîrg, bilciu, iar maroc», propriu-zis: «tîrg de Duminecă» (cf. turc. *Pazar-giuni, Pazar*, «Dimanche», «jour de marché», ung. *vasárnap*, idem), se zice și azi; iar un vr. *Nedele*, în înțelesul slavon original de „Duminecă“ („zi nelucrătoare“), e atestat, pentru istro-romînă, în speciemenle de limbă din Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae* (= *Scriptores rerum Hungaricarum*, III, p. 447): „Nedeglia“. — Să amintim, în sfîrșit, pe *Nedelcu*, nume de botez și de familie, corespunzînd lui *Dominicus* (din care, cu pronunțare ungurească: *Domencuș, Dămăcus*), ca și pe *Nedelea*, nume de bou (Gaster, *Chrestomathic*, II, p. 259), probabil: *Nedelean*; cf. *Duman*, «bœuf né le dimanche» (*Damé, Terminologia poporană romînă*, p. 29).

V. BOGREA

* * *

Boieri și țerani.

C. Giurescu, *Despre boieri*, București, Cartea Românească, [1920].

Se cunosc vederile regretatului C. Giurescu asupra dezvoltării claselor sociale la noi. O țerănime de șerbi care încetul pe încetul se ridică puțin din sclăvia începuturilor sale; în față firește, trebuie să fie o clasă de proprietari cari nu pot fi țerani ci toți, până la cei mai săraci dintre *megieși*, — boieri. A dovedi aceasta e scopul lucrării de față, care întregește pe cele două apărute în «Analele Academiei».

Metoda e iarăși cunoscută: A mărgeni chestia la singur principatul muntean, lăsind la o parte Moldova și viața românească din Ardeal; a nu recurge la fenomenele corespunzătoare din Balcani, din lumea ungară și polonă; a nu pune chestia în curentul marilor mișcări sociale europene. Și, tot așa, a culege, fără deosebire netedă de timp, mărturia documentară prielnică teoriei și a nu pune la îndoială niciodată autenticitatea, nici sinceritatea ei.

Nu e de mirare că se poate ajunge astfel la rezultatul dorit, chiar contra logicei istorice. Cantitatea importantă de informație nouă — pentru care se cuvine toată recunoștința — impune acestora pe cari nu i-ar cucerii singura putere a unei argumentații deosebit de dibace, de construcție matematică.

Necredincioșii vor putea obiecta că primii boieri nu pot fi *neapărat* moșieri, fiindcă între ei se află nume de străini, ca Sarandino, că numele boieriei — balcanico-rus — îi arată originea, că boierii fără slujbe pot fi — cum recunoaște și autorul — intimi ai Domnului, rude ale lui ori ale Doamnei, că pot fi coborâtori și moștenitori ai unui boier, că valoarea proprietății era slabă, ea consistind într'o epocă fără agricultură mare în bucurarea de drepturile domnești, și deci șerbul n'avea valoare economică. Megiașii din secolul al XVII-lea pot fi neamuri de boieri cari aveau odată funcții. A face din judeci boieri ca și acești megiași e a generalisa pripit simple confuzii de cancelarie (documentul de la pagina 81 arată că una e boierul, alta „cnezul”-judec).

Pe altă cale, a cercetării integrale a subiectului și a strictei osebiri cronologice, am ajuns la alte rezultate (*Studii și documente*, XVIII); trebuie să spun că le mențin.

Studiile lui Giurescu formează însă un neprețuit repertoriu de informație nouă, și părerile lui pot fi punct de plecare pentru interesante discuții de viitor, care cred că-mi vor da dreptate.

N. IORGA

* * *

Iarăși «a prinde limbă».

1. Expresia *a prinde limbă*, «s'informer», despre care vorbiam în această revistă (II, 187; V, 134), se întâlnește și la scriitorii bizantini.

Nu avem la îndemină pe Kekaumenos, spre a cita pasagiul

din el (§ 24, cred). Iată însă unul din Ana Comnena (ed. Bonn, II, p. 207): μετρητὸς σκοποῦς ἐν διαφόροις ἐξέπεμπε τόποις περιάθειν τὰ περὶ τὸν Βαϊμούντον καὶ γλώτταν αὐτῶ ἐκείθεν κομίσαι (XIII, 6).

Presupunerea lui Possinus, *ad hoc*, că γλώττα în acest înțeles ar fi «origine gallica», e infirmată prin însuși faptul existenței lui în persană: turc.-pers. *zebangirlyk*, «faire un prisonnier pour prendre langue sur la position de l'ennemi», *zebangir salmaq*, «envoyer prendre langue» (Kieffer-Bianchi, I, p. 616). Rămâne alternativă, că fr. *prendre langue* a fost important din Orient prin cruciați (în părțile noastre, prin Turci). — Că Γλώσσα din XII, 8 (κατ' αὐτὴν τὴν γλώσσαν σκοπέα κατέλιπον) înseamnă «promontorium», iar nu «fretus aut traiectus», cum bănuiește glosatorul, se vede lămurit din III, 12 (p. 183), unde scrie ritòs: κατὰ τὸ ἀκροτήριον Γλώσσαν καλοῦμενον.

2. Μέλαινα δεινὴ γλώσσα Βρεττία (Steph. Byz., s. v. Βρεττός, în *Thesaurus l. gr.*, ed. a 3-a, ad voc.) e o interesantă parabolă pentru limbă neagră (Țigan) al nostru.

3. Alte parabole desăvârșite ale locuțiunilor românești respective sînt următoarele: rom. *a spune ce-ți vine la gură*, lat. *quod in buccam venerit scribito* (Cicero, *Ad Atticum*, I, 12, 4), dr. ὅ τι μὲν ἐπὶ γλώσσαν ἔλθῃ εἰπεῖν (Lucianus, *Quom. hist. conscr. sit*, 32); — rom. *a face spume la gură*, lat. *spumas agere in ore* (Cicero, *In Verrem*, II, 66); — rom. *a spune (pe) de rost*, lit.: «din gură», fr. *dire de bouche*, obișnuit: *par coeur* (f. engl. *by heart*), gr. ἀπὸ στόματος εἰπεῖν (Xenophon, *Symposion*, III, 5), ἀπὸ γλώττης εἰπεῖν τὸ ἀπὸ μνήμης καὶ μὴ γεγραμμένα (Pollux, *Onomasticon*, ed. Bothe; p. 118), ἀπὸ φωνῆς (v. *Thesaurus*: alte exemple).

4. Pentru limba păsărească, de notat: «isti qui *linguam avium* intellegunt» (Pacuvius, la E. Diehl, *Poetarum Rom. vot. religione*, p. 51, no. 35).

5. Relativ la expresia *a prinde (lua) bihă*, «nier obstinément, refuser», de care pomenim în același loc, e de adăugit la cele spuse în Dicționarul Academiei, s. v.: biha, «năravul boului, cînd nu vrea să tragă, oricîte lovituri i s'ar da» (Damé, *Terminologia popor. romană*, p. 29).

V. BOUREA.

* * *

Tugomir.

În cronică saxonă a lui Widukind se pomeneste supt Otto I-ii un Slav Tugomir stăpîn peste Hevezi (c. 940). I.

* * *

Politica lui Mihai Viteazul.

«În adevăr articolul de lege 23, votat în dieta aceasta ardeleană a încuviințat pentru satele românești locuri de pășunat. Cele trei națiuni privilegiate ale vechii constituțiuni transilvane: nobilii, Secuții și Sașii se simt însă datori a spune chiar în textul iaconic al menționatului articol că au votat legea aceasta «*numai din considerație față de Măria Sa Voevodul Mihai și din bunăvoința lor față de Măria Sa*» (*Monumenta comitialia Transilv.*, IV p. 527)¹.»

I.

* * *

Modelul lui Istrati?

În «*Encyclopedia Britannica*», art. *Greece*, cetim: «Una din cele mai amuzante comedii grecești moderne, Ἡ βαβυλωνία ἢ ἡ κατὰ τόπους διαφορὰ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, de D. K. Byzantios, se întemeiază pe diferite dialecte, vorbite de Grecul din Asia-Mică, de Peloponesian, de Chiot, de Cretan, de Cipriot, de cel din Albania și cel din Heptanes.»

Din nefericire, anul apariției nu se dă, și cartea ni-a rămas inaccesibilă.

Ar fi, totuși, interesant de știut, dacă există vre-o legătură genealogică între piesa scriitorului grec și «farsa filologică într'un act» a lui N. Istrati, *Babilonia românească* (ediția întâia, Iași 1869; a 2-a, cu prefață și adnotații de d. N. Iorga, Vălenii-de-munte 1908).

V. BOGREA.

* * *

Varia.

«La prima ochire pe harta Maramurășului vedem că nomenclatura topografică este cea românească, munții sînt proprietatea Romînilor, păscuți de dîșii; șapte luni anual acolo se mută viața românească. Spre Galiția cad următorii munți în minile Polonilor. De la granița Bucovinei începînd, Capul (1663), Ilnăteasa (1762), Comanul (1734), Cinciile (1769), Luston (1646), Ciurşa, Losdun (1656), Budescul (1684), Ladescul (1590), Radescul (1505), Prelucile, Păpărlia (1526) și Copilașul (1599).»

(„PATRIA“.)

* * *

¹ Din discursul părintelui dr. Ioan Lupaș, rostit la mănăstirea Dealului, în ziua de 13/26 August 1920, cînd s'a așezat în mormînt capul lui Mihai Viteazul.

În *Souvenirs de ma vie* a baronului de Nervo (Paris 1871), p. 210, această mențiune despre Vodă-Știrbei la Nisa: «Prințul Știrbei, fostul Domn al Țerii-Românești, a clădit la Nisa un adevărat palat, în mijlocul palmierilor și florilor unui minunat parter, cu vedere asupra Mării. Acest palat e sumptuos, și prințul primia foarte demn. Princesa Știrbei e, prin blândeța ei și dulcea ei bunătate, marea atracție a acestei primitoare case. Ajungînd văduvă, cu puțin în urmă, ea a văzut așezîndu-se lângă ea prințul Alexandru, fiul ei, care i-a adus cea mai plăcută voie. Princesa Alexandru e de un spirit fin, ea aduce în lume frumuseță și blîndă simpatie.»

Tot acolo (p. 219) o «princesă Cantacuzino», cu sora ei, d-na Cheșcu.

* * *

Pentru Căprianca, pe care documentele ștefaniene o pomeneșc limpede, «mănăstirea ce este la obîrșia Vișnivețului», pe care laolaltă cu altele a stăpînit-o «popa Chiprian» (I. Bogdan, *Ștefan-cel-Mare*, I. 146), ea a fost cîndva a acestui popă, de la el poate a trecut în stăpînirea Chiajnei, o fată a lui Alexandru-cel-Bun, și de la aceasta a trecut supt ascultarea mănăstirii Neamțului de la poalele Carpaților.»

(T. PAMELF,

în „Sfatul Țerii”, 1920, 14 Iulie.)

* * *

«Lazăr Popoviciu, din Caransebeș, într'un Mineiu slavon pe Septembre, tîpărit la 1724, scria următoarele *cu litere latine*:

«Septembre mîța, și am scris întru aceste table eu, dascălul... am venit în țara Bănatului... dascăl de am învățat gramatica în școala Caransebeșului, care acum sînt preot desevirșit, iar în Caransebeș. Preotul... August 14, 1747-8.»

Pe tabla unui sinaxariu slavon tot Lazăr Popovici scrie, *tot cu litere latine*, o a doua notiță, de cuprinsul următor:

«Scris-am Lazăr Popovici diaconul din satul Iaz, Caransebeș; Martie 4, 1748.»

(„FOAIA DIECESANĂ”,
16 (29) August 1920.)

* * *

În Φιλολόγου Παρέργα ήτοι συλλογή ποιημάτων, τῶν μὲν πρωτοτόπων, τῶν δὲ μεταφρασμένων ἀπὸ διαφόρων γλώσσας μετὰ τὸ κειμένον ἀντικρῶ, Paris, Didot 1848, se dau, de anonim, și două epitafe, din 1828, pentru Mitropolitul muntean Ignatie (pp. 317-8).

S'ar părea, după note, că e o lucrare a vestitului filolog Corai.

* * *

Jean Bart, *Cum se desleagă chestiunea Dunării*, conferință, Chișinău 1919.

Autorul atacă energie privilegiile și pretențiile absorbantei Comisiuni Europene de la gurile Dunării, care nu ni dă nici drepturile Egiptului la canalul de Suez. El cere un singur regim pentru toate apele mari internaționale.

* * *

Din problemele Asociațiunii, Sibiiu, f. a.

Cuprinde și note asupra Museului, cu planșe folositoare.

* * *

Primim:

«Într'o petiție a starețului protosinghel Sofronie Neaga, care interesează mănăstirea Cipova din jud. Orhei, găsim această afirmație a sa: ... «găsindu-se înscrisii prin care se adeverește că aici a fost cununat (*sic!*) Ștefan-cel-Mare, Domnul Moldovei»...

ȘT. D. SFĂȚAR.*

* * *

În expunerea sa despre *Fazele istorice a' poporului și Statului român*, d. D. Onciul menționează o înaintare a oștilor romane supt August «până la Murăș» contra Dacilor (p. 3). D-sa crede că, de oare ce numai trei cuvinte slave au pe *an* prefăcut în *in*, limba românească, care zice *Romîn* la *Romanus*, era gata înaintea primului contact cu Slavii, ipotesă mai ingenioasă decât admisibilă. Nu vedem raportul între *duumvirii* judecătorești romani și „judecii“ sau juzii noștri vechi. De sigur, cum spune d-sa, forma *judec* a fost precedată de una *judece* (cf. *purec* și *purece*). Acuma d. Onciul pare că admite o descălecare vagă din Ardeal și pentru Munteni, în legătură cu ocuparea Ardealului de Unguri. Dominația bulgară la Nordul Dunării e părăsită.

* * *

Cu privire la faima lui Mihai Viteazul în trecut notez că în *Calendarul istoric și popular cu prevestirile adevăratului astronom Cazania pe anul 1858* ni se dă o descriere a morții lui Mihai (de Gorjan probabil) și o poezie „la moartea lui Mihai Bravul” (de Aricescu).

Calendarul are și un „tablou” „Moartea lui Mihai Viteazul”.

* * *

Din expunerea de motive a unui proiect de lege: „Un document vechiu de la 1839, păstrat în biblioteca armeană din insula San-Lazzaro din Veneția, e cartea prin care Patriarhul Armenilor, rînduind pe episcopul Ioan la Scaunul din Lemberg, supune către el, pe lîngă Armenii din Luța (Luck) și Camenița, și pe cei din Sirete, Suceava și Țara Vlahilor.”

* * *

Primit :

«Am observat că în operele d-voastră nu faceți amintire despre aceia că armata moldoveană în 1393 a ocupat Oradea-Mare. De și istoricii unguri știu despre aceasta, de exemplu: Bunyitay Vincz, fost canonic roman, catehet în Oradea-Mare, istoric ungar, scrie în «Akadémiai ertesítő» XII No. 6 foaia 4: «În 1393 Valahii, în invasiunea lor din Ungaria, au nimicir orașul Oradea-Mare, și cu ocasiunea aceasta și mănăstirea «Palos»-ilor a fost dărîmată».

După părerea mea, luînd în considerare că atunci Oradea-Mare a fost o cetate și fiind o depărtare mare de la Moldova, eu așa cred că a trebuit să vină o armată mare înlăuntru, ale căreia succese meritau a fi urmărite de istoric.

- Pentru aceia am luat îndrăzneala să atrag atenția d-voastră.

Cu deosebită stimă:

Dr. ȘTEFAN ROZVAN.”

E vorba probabil de o mișcare țerănească a Romînilor ungureni.

* * *

Între prinșii de la Cetatea-Albă în 1484 a fost și călătorul Mihail de Wielun, care mergea la Locurile Sfinte; Moravski, *Université de Cracovie*, III, pp. 27-8.

* * *

Într-o scrisoare către Angelo de Gubernatis, filologul ungar Geza Kuun observă că întâiul episcop de Ceanad, pe vremea lui Ștefan-cel-Sfânt, Gerard, a cărui «Viață» e așa de prețioasă pentru începuturile românești, era un Venețian din familia Sagredo (*Societă elleno-latina*, Roma 1902, p. 5).

E deci cel d'întăiu Italian care a îndeplinit o misiune între Români.

* * *

În *Scoala Basarabiei*, II, 8, se dau inscripțiile de la Vilcănești (Cahul), care pomenesc victoria, de la 1770, a lui Rumi-ențov contra Turcilor.

Biserica are o inscripție grecească.

Locuitorii sînt în majoritate Găgăuți, colonisați.

Interesante obiceiuri populare (Caloianul, Sorcova, Lazăr).

* * *

La călătoriile făcute între Români în secolul trecut trebuie să se adauge aceia a unui anonim în *Le Voyageur* din Paris pe 1835, p. 256 și urm. (luntrașii români pe Dunăre; cîntecul lor; femei care trec torcînd, cu copiii în glugă; descrierea Porților-de-fier).

* * *

În *Analele Dobrogii*, I, 2, d. V. Helgiu dă bune știri despre «Școala primară din Dobrogea», de la anexare încoace. De mare folos știrile despre zădărnicia școlilor bulgărești improvizate supt ocupație și despre zelul cu care a reînceput activitatea școlară românească. Patruzeci de învățători au căzut în războiu, cu neuitatul P. Ștefănescu-Dobrogeanu în frunte.

* * *

Werner Sombart, *Krieg und Kapitalismus*, München-Leipzig 1913.

Lucrarea, menită să arate raporturile reciproce dintre capitalism și militarism, cuprinde, cu o bogată bibliografie, o enormă sumă de știri privitoare la formarea, armarea, hrănirea tuturor armatelor și marinelor în evul mediu ca și în timpurile moderne.

Se vede formarea «îmbogățiților de războiu» în toate țările și în toate timpurile, Fuggerii din secolul al XVI-lea, Rothschildii războaielor napoleoniene, ca și profitorii «marelui războiu».

Informația orientală lipsește cu totul.

* * *

În conferința sa *Les Origines des Monnaies*, ținută la Paris în Iunie 1917, d. M. Suflu arată că moneda pleacă de la toporul de bronz, apoi de la uneltele primitive și, în sfârșit, de la vechile ponderi metalice din Asia.

Tot d-șa, în „Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres» pe 1919, dă note despre «originea și raporturile citorva ponderi asi-ro-haldeene».

* * *

P. Cazacu și I. Constantinescu-Frunză, *Material documentar pentru rezolvirea chestiunii farmaciilor în România*, București 1916.

Se reproduce întâiu studiul meu care a servit ca prefață la lucrarea, mai veche, a d-lui N. I. Angheliescu (*Acte și documente din trecutul farmaciilor în țerile românești*, 1904). Se analizează, se reproduc une ori documentele din aceeași colecție. Știri nouă, după acte acum întâiu aduse innainte, urmează.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Jean de Pierrefeu, C. Q. G., *secteur A, trois ans au grand quartier général, par le rédacteur du communiqué*, 2 vol., Paris 1920.

Între indiscreții picante, cu caracterisări personale de mare folos, se arată în ce condiții s'a făcut intervenția noastră. Guvernul frances o sconta politicește; Joffre se îndoia de folosul ei în acel moment; cutare, locotenentul Bernot, obiecta lpsa noastră de artilerie grea și muniții. Li se dădea asigurarea că Sarrail se va pune în mișcare și Rușii vor merge (Castelnau spunea: «L'armée roumaine sera l'aile marchante de la masse russe») (vol. I, p. 193 și urm.).

* * *

Cu privire la cei d'întăiu pictori de la noi nu strică să se fie samă și de faptul că, și după adevieria lui Dlugosz (IV, p. 536), Vladislav Jagello avea pictori ruși, de datină «greacă», pentru bisericile lui; v. Morawski, *Histoire de l'Université de Cracovie*, I, p. 58 și nota 1. — Ar fi de văzut și Piekosinski, «Socotelle Curții regelui Vladislav Jagello și ale reginei Hedviga», Cracovia 1896, p. 216.